

и

ПСИХОЛОГИЯ

5'78

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Л. ДИМИТРОВ — Художествени заложби, социална среда и естетическо възпитание	283
Обща и педагогическа психология	
2. В. ЦОЛОВ — Хипермнезии	294
3. В. СТАМОВ — Заекване и латерализация	301
4. К. РУСЕВ, А. БАЛТАЖИЕВА — Емоционална напрежнатост и мотивация, претенции и инграция у подрастващите с увреден слух	309
Медицинска психология	
5. ХР. ХРИСТОЗОВ — Експериментално-психологична проекция на страховоето преживяване у деца	318
6. Т. ЛЮБЕНОВ — Върху някои психологически аспекти на страха от раково заболяване	325
Психология на социалното управление	
7. ЗДР. ГРОЗДАНОВА — Приобщаване на личността в производствения колектив	330
8. Ж. БУШЕВА — Установката и адаптацията към измененията от внедряването на АСУ	338
Методики	
9. Б. ДЕСЕВА, Л. ДЕСЕВ — Проучване на сервитьори в търговски колектив със социометрична анкета и метод за групова оценка	344

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

акад. С. Гановски — главен редактор
член-кореспондент проф. Г. Пиръев — зам.-главен редактор
д-р на псих. науки проф. Ф. Генов — отговорен секретар, ст. н. с. Ас. Петков,
ст. н. с. к. п. н. Тр. Трифонов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“ 86-51, в. 477

Дадена за набор на 25. X. 1978 г.

Подписана за печат на 4. I. 1979 г.

Печатница на БЗНС — София, пор. 650

ПСИХОЛОГИЯ

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ

5—1978

ГОДИНА VI

ХУДОЖЕСТВЕНИ ЗАЛОЖБИ, СОЦИАЛНА СРЕДА И ЕСТЕТИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ

Л. ДИМИТРОВ

Изясняването на съотношението между наследствените и външните социални фактори и тяхното влияние в процеса на социализацията и възпитанието чрез художествените ценности има важно теоретико-методологическо значение за обосноваването и практическото реализиране на нарастващата роля на естетическото възпитание. От правилното изясняване на наследствената и социалната обусловеност на различните възможности на човека зависят в много голяма степен прогнозирането на перспективата и създаването на необходимите условия за масова творческа изява на трудещите се в една или друга област.

I

Една от сферите, към която в условията на социалистическото общество се проявява все по-голям интерес и в която има особено благоприятна перспектива за масова социална изява, е художествено-творческата област. Години наред обаче се е считало, че това е вид дейност, „отредена“ според едни „от бога“, според други „от природата“ само за определена, елитна категория хора, че това е област, в която, ако нямаш наследствени заложби, колкото и да се трудиши, колкото и да работиш над себе си — нищо не можеш да достигнеш.

Като имаме предвид, че съгласно една световна статистика¹ надарените и талантливите на земята общо във всички области са сведени до шест процента, а останалите деветдесет и четири процента са отнесени в категорията „безталантливи“, можем да си представим каква незначителна част от хората на планетата се отнасят, според тази статистика, към категорията на художествено-творческия „éлит“. При това положение, ако се основаваме на подобна статистика, ако повирваме в нейната „научност“, проблемът за необходимостта от осъществяване на целенасочена и системна работа за масова творческа изява, за съз-

¹ Э. Ильенков, Становление личность: к итогам научного эксперимента. Сп. „Коммунист“, № 2, 1977, стр. 68.

даване на подходящи условия за това фактически отпада. Всичко, което е в категорията на шестте процента, щом е талантливо, ще се развие и изяви, без особени грижи и внимание. Останалите деветдесет и четири процента ще бъдат фон за изява на „природно предопределените“ за творческа дейност, в това число и в художествената област.

Очевидно е, че един такъв подход, едно такова разглеждане и обяснение на възможностите на хората за художествено-творческа изява са твърде крайни и неубедителни. Да се абсолютизира биологическа детерминираност на человека, на неговите възможности за творческо развитие и изява в художествената област, означава да се приеме фактната предопределеност в това отношение, да се застане на биологизаторски позиции при обясняване същността и природата на този вид дейност.

Съвременната генетика, неприемайки подобен подход, дава съвсем друго, диалектико-материалистическо обяснение на феномена „художествени възможности“, свързвайки го, на първо място, с вида *homo sapiens*, с неговото качествено ново състояние, до което се е стигнало в хода на дочовешката и човешката еволюция, и на второ място, с отделния индивид, при който степента на присъствие на този феномен има индивидуален характер. „Една от способностите, развила се в хода на еволюцията на человека — посочва Н. П. Дубинин — е способността към художествено-образно мислене. Трябва да кажем, че изобразителното изкуство — това е специфична човешка форма на интеграция на психическата дейност, в аспекта на съзнанието тя няма предистория в животинския свят. Изключително рано, в зората на своето зараждане, човек, проявявайки способност към изкуството, е обезпечил това с качествено нова способност за отражение, в сравнение със своите предшественици — животни.“¹

Тази специфична човешка способност за отражение на заобикалящата действителност в процеса на нейното въздействие и пресъздаването ѝ в художествени образи е свързана с възможността на человека да възприема, емоционално да преживява, да осмисля и обобщава фактите и явленията в света в конкретно-изразни: словесни, нагледни и слухови образи, концентриращи красивото, възвишеното и прекрасното в тези факти и явления от действителността. Като компоненти на специфично-човешката психическа проява, на съзнанието — възприятието, емоционалното преживяване, осмислянето и обобщаването, които лежат в основата на художествено-творческото мислене, се проявяват повече или по-малко при всеки човек. В резултат на това всеки човек е и в състояние повече или по-малко „да се пренася“ и „да присъствува“ в чудния свят на изкуството.

Възприемайки и преживявайки красивото в изкуството и в действителността, човек развива постоянно своето художествено мислене, овладява художествени представи и понятия, усвоява художествени критерии, придобива реален усет за красивото в заобикалящия го свят и в сферата на художественото творчество. А всичко това е благоприятно условие и предпоставка художественото начало да започне да присъствува повече или по-малко и в конкретната, в материално-производстве-

¹ Н. П. Дубинин, Биологические и социальные факторы в развитии человека. Си. „Вопросы философии“, 2, 1977, стр. 53.

чата и духовно-практическата дейност на всеки човек, което определено ще съдействува за неговото по-нататъшно духовно обогатяване и облагородяване. „Художественото начало — се посочва в Програмата на КПСС — още повече ще одухотвори труда, ще украси бита и ще облагороди човека.“¹ Следвайки логиката на така очертаната перспективна тенденция и изхождайки от нашите теоретически изследвания и конкретни наблюдения² сред различни възрастови групи на учащите се в различни райони на страната, стигаме до положението, че няма нормално роден човек, притежаващ възможности за специфично-човешко мислене и дейност, който да не притежава възможност в някаква степен и в известно направление и за художествено-творческа дейност. На изкуството следва да се гледа като на своеобразен език, чрез който могат да разговарят всички хора помежду си, чрез който се определят и разпределят човешките вътрешни сили, мисли, чувства и преживявания и който е изиграл и играе определена роля в биосоциалната еволюция на човека. „Неговото развитие е един от важните елементи на социалното наследяване и е съдействувало в процеса на заменянето на биологическото със социалното в качеството на основен фактор, определящ развитието на човека.“³

Имайки предвид всичко това, логично е художествените заложби да се разглеждат като качествено нов анатомо-физиологически компонент, който е налице при вида *homo sapiens*, а не да се свързва само с отделни човечини индивиди⁴. Индивидуалното проявление на този компонент е в по-конкретното направление и в степента на художествено-творческото развитие и изява, до които може да се стигне, обусловени от различната качествена определеност на насочеността и на интензивността на нервно-мозъчните процеси, представляващи материална основа на художествено-творческата отразителна дейност. Именно в резултат на тези различия при еднакви социални условия се постигат различни успехи в областта на художествено-творческата дейност. Но като

¹ Программа коммунистической партии Советского союза, М., Поллитлит, 1975, с. 130.

² Нашите конкретни наблюдения по този въпрос са проведени в процеса на учебната и извънкласната дейност сред учащите се, както следва: през 1959—1961 г. при деца от предучилищна възраст във Великотърновски окръг (с. Павел, с. Камен, гр. Свищов и гр. Полски Тръмбеш); през 1962—1964 г. сред ученици се от I до VIII клас в гр. В. Търново, гр. Г. Оряховица и гр. Елена; през 1965—1970 г. сред ученици се от IX до XI клас на СПГ, от техникуми и професионално-технически училища в гр. София, гр. Пловдив и гр. Смолян.

³ Н. П. Дубинин, цитир. източник, стр. 53.

⁴ Според К. К. Платонов заложбите — „това са вродни, обусловени частично от генния фонд, частично от условията на пренаталното развитие, на потенциалните възможности за развитие на морфологическите, физиологическите и психологическите свойства на индивида“ (К. К. Платонов, О системе психологии, М., 1972, стр. 171). За разлика от него и Н. П. Дубинин, А. Н. Леонтиев обаче е по-слържан по отношение на прилагане историческия подход към тях. Заложбите, според Леонтиев, „като че ли са „безлики“ по отношение на исторически възникналите видове човешка дейност, т. е. те не се явяват специфични за тях“ (А. Н. Леонтиев, О формирöвани способыстей. Вопросы психологии, № 1, 1960, с. 10—11). Нашето мнение е, че при всички случаи художествените заложби, разглеждани като анатомо-физиологическа „заложеност“, следва да се свързват с човека като исторически възникнал вид, а не само с отделни човешки индивиди. В такъв смисъл, при отделните човешки индивиди е по-целесъобразно според нас да се говори за степен на надареност, а не за наличие или отсъствие на „каквото“ и да било художествени заложби. Такъв усвоен смисъл следва да се разбира, че влагаме в понятието „художествени заложби на индивида“, когато се налага да го използваме.

присъща дейност на вида *homo sapiens*, възможности за нея в една или друга степен и направление присъстват при всеки нормален човешки индивид.

В периода на изграждане на зрялото социалистическо и на бъдещото комунистическо общество развитието на художествено-творческите заложби у человека и реализирането на художествено-творческа дейност е неразделна и много съществена част от съдържанието на цялостния процес на социализация на индивида чрез естетическите ценности. Субективна тенденция е относителният дял на тази част в същия процес постоянно да нараства. „Колкото повече обществото се приближава към комунизма — се казва в Програмата на БКП, — толкова повече у человека ще се пробужда художникът и като ценител, и като създател на красотата“¹, все повече ще се проявява неговият стремеж да преобразява действителността и по законите на красотата.

II

Процесът на развитието и проявленето на художествените заложби на человека в неговата дейност при усвояването и създаването на художествени ценности в сферата на различните видове изкуства или в качеството на компонент при материално-производствената дейност и духовно-практическите връзки и взаимоотношения между хората е сложен, твърде специфичен творчески процес на социализация на човешкия индивид чрез този вид културни ценности. Именно поради тази негова специфика и сложност на него дълго се е гледало и все още никой глежда като на нещо загадъчно и тайнствено, като сфера на проявление на безсъзнателното, сфера на дейност, в която е невъзможно или е трудно да се проникне с оглед да се влияе. Изискването обаче за разумно овладяване и насочване процеса на социализация в сферата на художественото творчество, за засилване ръководно-направляващата роля на комунистическото естетическо възпитание при развитието и изявата на художествено-творческите заложби и възможности на всеки човешки индивид е изискване научно-издържано, особено важно и актуално значимо във връзка с по-нататъшното успешно решаване на програмните партийни постановки и решения за още по-масово разгръщане на художествено-творческата дейност, за засилване присъствието на художественото начало в цялостния живот, за пробуждане на художника у всеки човек.

Разбира се, трябва да се има предвид, че когато говорим за „пробуждане на художника у всеки човек“, не следва да се прави изводът, че всеки може и следва да стане Рафаел, Торвалдсен и Паганини. Въпреки че класиците на марксизма и при тях оценяват решаващата роля на социалния фактор, на труда, за развитието на тяхното дарование и за утвърждаването им като гениални художници. Но те недвусмислено и много правилно подчертават и това, че не може да стане Рафаел този, у когото не стои Рафаел. Защото Рафаел, освен че е представител на вида *homo sapiens*, той е и конкретен човешки индивид, у когото общочовешката възможност за художествено-творческа дейност има своето конкретно, индивидуално проявление, свързано с потенциалната

¹ Програма на Българската комунистическа партия, С., Партиздат, 1971, стр. 88.

възможност за едно по-интензивно развитие и постигане по-висока степен на изява като художник. Логично е, че тази потенциална възможност за по-интензивно развитие предполага и необходимостта от съответстващи на него социални условия. Оттук и изискването за по-специалните грижи и внимание към тези по-ярки проявления на художествено-творческите дарования, към тези индивиди, разумната, целенасочена и навременна социализация на които води до върхови постижения в областта на художественото творчество.

Засилването на ръководно-направляващата роля на комунистическо естетическо възпитание при овладяването на процеса социализация на човешкия индивид в сферата на художественото творчество с оглед най-целесъобразно развитие и изява на човешките заложби, на различната индивидуална надареност в тази област, предполага добре да се познават и съобразяват сложността и някои характерни психологически особености на този вид творческа дейност, както и спецификата на социализиращата ѝ функция.

Трябва да кажем, че поради сложния характер на процеса на художественото творчество и погрешния, понякога твърде ограничен и примитивен подход към него, буржоазните идеалистически концепции не са в състояние да разкрият и обяснят неговата природа, неговата същност и детерминираност. Най-често те го свеждат до (и разглеждат като) безсъзнателен процес, като инстинктивно проявление на човешката психика. През втората половина на миналия век в своята „Философия на безсъзнателното“ Е. Хартман се опитва да обоснове разбирането си, че е невъзможна наука за творчеството, тъй като лежащият в основата му безсъзнателен процес в никакъв случай не е достъпен за самонаблюдение.

По-късно, от началото на двадесетия век, като модна концепция за ролята на безсъзнателното при художественото творчество от буржоазните критици и деятели на изкуството се възприема теорията на Фройд и по-специално неговото разбиране за движещата роля на сексуалното начало и инстинктите (либидото). След това обаче на определен етап, въпреки че идеята за сексуалния примат да не се възприема от редица буржоазни теоретици, по същество повечето от тях остават привърженици на разбирането за безсъзнателния характер на творческия процес на художника. Както посочва П. М. Якобсон, през последните години един от най-ярките изразители на това разбиране е Ерих Нойман, който нагледно се изразява, „че творческата власт на безсъзнателното завладява индивида с автономната сила на инстинктивната подбуда и го подчинява, без ни най-малко да се съобразява с неговия живот, с неговото щастие, с неговото здраве“¹.

Като се имат предвид общият смисъл и недъг на посочените по-горе концептуални позиции, може да се каже, че буржоазните теоретици разглеждат същността и съдържанието на художественото творчество като фатално обусловени от безсъзнателната природа. „Всички се — отбелязва П. М. Якобсон — изопачават реалния процес на личността на художника, условията на неговото възникване и протичане, примитивизират сложния и многопланов характер на психическите про-

¹ E. Neumann, *Art and the Creative Unconscious*. New York
(Цит. е по П. М. Якобсон, Психология художественного творчества, М., Знание, 1971, стр. 7).

цеси на човека и ги свеждат към едно или друго проявление на безсъзнателните инстинкти¹. Фактически в основата на всички — и стари, и нови концепции на буржоазните теоретици за безсъзнателния характер на художественото творчество е биологизаторският подход към човешката психика и нейните най-сложни проявления, който води до отричане обективно-детерминиращата роля на обществената практика, на социалния фактор в развитието на художника и при създаването на неговите произведения.

Критикувайки именно този основен „грях“ на Фройдистката концепция, Ал. Лилов пише: „Идеалистическата и биолого-механическата интерпретация на причинно-следствените отношения между индивидуалната психика и материалната действителност неизбежно довежда Фройд до основния и „първороден“ грях на неговата концепция за природата на изкуството — произволното преувеличаване ролята на безсъзнателното, превръщането на безсъзнателната „отсечка“ от спиралата на художествения процес и художественото произведение в самостоен абсолют. Друг изход за Фройд е и невъзможен. Щом човешката психика е само биологически, а не и социално детерминирана...² Или и тук при Фройд, неправилното решение на проблема за съотношението на биосоциалното в развитието и изявата на творческите възможности на човека води до абсолютизиране стихията на природата и омаловажаване, дори напълно елиминиране съзнателната, същностната негова страна като социализиран продукт на конкретна обществено-историческа практика.

Трябва да се отчита обстоятелството, че по проблема за безсъзнателното всички разновидности на концепциите на буржоазните теоретици от втората половина на деветнадесетия и двадесетия век фактически имат пряко отношение към въпроса за наследствеността, разглеждана от тях в нейното сляпо, в нейното случайно и стихийно проявление. Особено що се отнася до сферата на художественото творчество. Първо, приемането на фаталната предопределеност на човека в това отношение и второ, изключването напълно или подценяването на възможността за съзнателно отношение към собствената си природа, както и на стремеж за активното ѝ развитие и изява, е идеяна концепция, която, възприета — отвежда отделния индивид в сферата на беспомощното примиренчество по отношение на неблагоприятната си съдба, ко-муто нищо друго не остава, освен да възприеме и самия себе си като-втора категория човек.

Имайки предвид този изключително важен социален аспект на буржоазните идеалистически концепции още от деветнадесетия век и неговото проявление, Ф. В. Басин изразява своето удивление от това, в каква голяма степен е била разпространена „представата за безсъзнателното“ като за фактор, отчитането на който е необходимо при разглеждането на най-различни въпроси от теорията на поведението, клиниката, наследствеността (учението за „безсъзнателните наклонности“ на Lombroso), при анализа на природата на емоциите, проявите на изобразителното и сценично изкуство, на музиката, на взаимо-

1 П. М. Якобсон — Психология художественного творчества, М., 1971, стр. 8

2 Ал. Лилов — Критика на съвременните буржоазно-естетически концепции за природата на изкуството, С., Наука и изкуство, 1971, стр. 122.

отношенията на хората в големите и малките колективи и даже на общественото законодателство и историята¹. Специалните изследвания относно несъстоятелността на аналогичните буржоазни концепции и в по-ново време свидетелствуват за това, че „теориите за бессъзнателността, за безцелността на творческия процес, органическите теории, отъждествяващи творчеството на човека с естествената еволюция на природата, водят към дейдеологизация и десоциализация на изкуството“². А изкуството е основен, репитаващ фактор в процеса на социализация на човешкия индивид с оглед развитието и проявленето на личовите художествени заложби. Освен това отричането на целенасоченния, съзнателен характер на художественото творчество при развитието и изявата на художествено-творческите заложби на човека фактически води неизбежно до несъстоятелното разбиране, че не е възможно засилването на ръководно-направляващата роля на целенасочено организираното и съзнателно осъществяваното естетическо възпитание при овладяване процеса на социализация чрез художествените ценности.

III

Единствено правилно, научно-материалистическо решение на този въпрос може да бъде дадено от позициите на марксистко-ленинското учение за характера, същността и детерминираността на процеса на художественото творчество. От диалектико-материалистически позиции този процес според нас следва да бъде разглеждан като една от най-сложните и висши прояви на продуктивната специфично-човешка дейност, при която човекът-творец рационално-емоционално възприема, осмисля, обобщава, пресъздава и преобразява в различни, обществено значими художествени (словесни, зрително-нагледни и звукови) образи и форми действителността, развива своите художествени заложби и възможности и ги прави факт на тази действителност.

Както посочва П. М. Якобсон, научното разглеждане на психологията на художественото творчество е свързано с изучаването на много и различни проблеми. „Тук е и въпросът за стадиите на творческия процес на художника, за ролята на отделните компоненти на психическия му живот в този процес — мислене и фантазия, памет и чувство и т. н. Тук е и въпросът за характера на вдъхновението и психологическите условия, които съдействуват за неговото пораждане, за сътнионепрестанно на осъзнаваните и неосъзнаваните елементи в работата на художника, и т. н.“³ Въпреки че това са твърде сложни и понякога противоречиви явления на психическата дейност, по време на творческия процес на художника те обаче са „безусловно достъпни за научно разглеждане“, тъй като въобще не съществува област на психическа дейност, която по принцип не би била възможна за научно-психологическо изследване.

¹ Ф. В. Бассин, Проблема бессознательного, М., Издательство „Медицина“, 1968, стр. 55—56.

² Г. Л. Ерман — Искусство как творчество. Автореферат дисертации на соискание ученой степени доктора философских наук, АОН при ЦК на КПСС, М., 1977, стр. 12.

³ П. М. Якобсон — Психология художественного творчества, М., 1971, стр. 9.

⁴ Так там.

Дори по отношение на художествената интуиция, на образната и знаковата фантазия, при които съвременните буржоазни естети абсолютизират подсъзнанието на субекта и ги използват за обосноваването на своите теории за откъснатостта на изкуството от реалната действителност и за неговата „десоциализация“¹, дори по отношение на тях науката ще вниква все по-дълбоко и ще разкрива по-пълно тяхната „загадъчност“ ч. „тайнственост“, тъй като фактически те са свързани с материалини, с реално протичащи процеси. Освен това, както посочват и някои други изследователи, „интуицията е социално обусловена“², а не чисто произвеждане на „биологически импулси“, каквото обяснение ѝ дават някои буржоазни психологози.

Изхождайки от положението на марксистко-ленинската психология и естетическа наука, че художествените заложби се развиват и проявяват в процеса на художествено-творческата дейност и че този процес е съзнателен и може да бъде насочен в съответствие с целите, задачите и интересите на обществото, логически следва изводът, че реализацията на художественото дарование по време на социализацията на индивида чрез естетическите (респект. художествените) ценности ще бъде толкова по-пълна и ефективна, колкото по-умело, системно и целенасочено се осъществява ръководно-направляващата роля на естетическото възпитание в съответствие с комунистическия идеал при социализирането (при създаването и усвояването) на тези ценности. Не случайно големите имена, утвърдените таланти в областта на изкуството, най-често са хора с широка естетическа и обща култура и с активно отношение към проблемите на човечеството, на своето съвремие. Без познанието и присъствието на тези проблеми в техните произведения не е възможно голямо и социално значимо художествено творчество, не е възможно истинското разгръщане и проявление на природата на големия талант. Изследвайки по-специално този проблем, В. Л. Дранков стига до следното обобщение: „Същността на художественото творчество се заключава във въплъщението на всеобщите и съвременни проблеми на човечеството в индивидуални характери, отношения и съдби на персонажите, „живеещи“ във въображението на художника. В способността за създаване на такъв „въобразяем реален мир“ и неговото въплъщение в произведения на изкуството се корени природата на художествения талант.“³

От особено важно значение е също така постигането на колкото се може по-ранна⁴ целенасоченост и създаване на благоприятно социално обкръжение, с оглед съзнателното насочване на младите дарования към художественото творчество. Това напълно се потвърждава и от по-специалните наблюдения върху развитието на младия български компо-

¹ Вж. Г. Л. Еомаш, Цитираният източник, стр. 31.

² А. Илиади, Природа художественного таланта, М., 1965, стр. 81. По въпроса за ролята на социалната латерминация при интуицията в процеса на художественото творчество — вж. О. И. Никифорова, Исследования по психологии художественного творчества, 1972, Московского университета, стр. 50—64.

³ В. Л. Дранков — О природе художественного таланта, Автореферат докторской на соискание ученой степени доктора психологических наук, ЛГУ, имени А. А. Жданова, Л., 1973, стр. 9.

⁴ Предимствата на по-ранното откритие и създаване на благоприятни външни условия за развитие на художествените дарования по-специално са проучвани от НИИ по предучилищно възпитание при АПН на СССР (вж. Худ. творч. ребенок, Под общ. ред. Н. А. Ветлугиной, М., Педагогика, 1972 г.).

зитор-музикант Емил Наумов, когото с основание наричат „детето чудо“¹. Неговото развитие е наистина необикновено динамично още от най-ранни години. Започва да учи музика от петгодишна възраст. На осем години прави първия си самостоятелен концерт. На десет години за композиция в Париж е удостоен с „Гран при“. По същото време е автор на „Партизанска балада“ за хор, солист, четец и оркестър. На единадесет години той е лауреат на Международния конкурс за професионални изпълнители във Фонтебло.

Твърде характерно за Емил Наумов е, че той е надарен не само с музикален слух, а и със зрително въображение, развитието на което, също от ранни години, се отразява благоприятно на изграждането му като талантлив музикант. Или, в случая конкретно се потвърждава фактът, че понятието музикална надареност далеч не се свежда само до по-голямата чувствителност и възможност да се възприемат, различават и хармонично подреждат звукови съчетания, а включва и други компоненти, например присъствието на зрителна наблюдателност и въображение. Имайки предвид това присъствие при Римски-Корсаков, В. М. Теплов посочва, че „под музикална надареност ние разбираем качествено-своеобразно съчетание на всичките тези способности, които влияят за успешното осъществяване на музикалната дейност“².

Аналогичен е изводът, до който стигнахме в резултат на нашите по-конкретни наблюдения и по отношение на децата с по-ярки дарования в областта на изобразителното изкуство, с които целенасочено се работи още от най-ранни години в детската школа за изобразително изкуство в гр. Тръстеник, Плевенски окръг, под ръководството на талантливия педагог Г. Ананиев. Ежегодното нарастване на броя на децата и младежите от Тръстеник и района, които се приемат и завършват учебните заведения по изобразително изкуство, убедително потвърждава голямата роля на социалния фактор в развитието и проявлениято на художествените заложби и че този вид дарование, в сравнение с музикалното, не е толкова рядко явление тук, както на практика се е получавало преди основаването на школата.

Тези наши конкретни наблюдения, както и теоретическите ни изследвания дават основание да застанем в подкрепа на положението за многостранния характер на художествените заложби. Голяма част от нашите изтъкнати художествени творци, освен в областта, в която основно са се утвърдили като професионални таланти, повече или по-малко проявяват интерес и дори реализират самодейност и в други области на художественото творчество³. Това потвърждава отново тезата, която вече изказахме, че общото и универсалното при човешките индивиди е наличието на художествено-образно мислене, а неговото индивидуално проявление е свързано с по-ярко подчертаните възможности за развитие и изява в едно или друго направление. Откриването именно на тези направления за оптimalна изява на художественото дарова-

¹ Вж. Ст. Солаков — Малкият голям музикант, сп. „Жената днес“, 5, 1974.

² Вж. М. Теплов — Психология музикальных способностей. Изд. АИИ, РСФСР, М., Л., 1947, стр. 28.

³ За творците в НРБ по-подробно вж. сб. „Проблеми на таланта“, С., Партиздат, 1975. В потвърждение на положението за многостранността на художественото дарование при ярко изживени руски, съветски, западноевропейски и американски творци свидетелствува и изследването на В. Л. Дранков (цит. източник, стр. 17—18).

ние е главното, сърцевината в работата на издирването на младите даровакия. Според нас това е един от решаващите моменти, в който се проявява ролята на социалния фактор, на благоприятната за индивида социална среда в съответствие с изискването за комплексен подход при естетическото възпитание.

Интерес представлява как това е постигнато при „детето-чудо“, при малкия български музикант, за който вече стана дума. Ето как Ст. Солаков приблизително описва ролята на социално-психологическия климат в семейството на Емил в това отношение. При появяването на детето на бял свят всички се събират на домашен съвет. Майката владее три чужди езика, башата, по специалност рентгенолог, е музикант-любител, автор на „Ръководство по акордеон“, издадено 16 пъти у нас и три пъти в СССР. Дядото на Емил пък е художник. И започват размислите: в каква насока да развиват „таланта“ на новороденото — в областта на езиците, в музиката, в живописта? Из целия дом се нареджат картините на дядото. В къщи се говори освен на български и на чужди езици. На магнитофон е записана „Малка нощна музика“ на Моцарт, която от сутрин до вечер гали ухото на младенеца⁴. От това, маркар и най-общо разкриване социализиращата роля на средата, в която се ражда и развива даровитото дете, се вижда каква широка избирателна възможност е имало то в процеса на ориентирането си и поемането на своя музикален творчески път. Освен това всички останали, въздействували му духовни ценности, повече или по-малко също са благоприятствали, както стана дума по-горе, за развитието и изявата на неговите музикални дарби.

Голямата социализираща роля и функция на изкуството се проявява обаче не само по отношение на ярко изявените дарования, Наличието на художествени заложби и възможности у всеки човек детерминира повече или по-малко началото на небезразличното отношение на всеки индивид към художествените ценности, с които той има съприкосновение. Сферите на масова ценостна ориентация в това отношение (и като потребление, и като творчество) могат да бъдат очертани главно в две основни направления. Първо, това е сферата на приложното изкуство, навлизането на художественото начало все по-широко в труда, а така също в бита и човешките отношения, и второ — сферата на масовата художествена самодейност в областта на различните видове изкуства. Разбира се, що се отнася до усвояването на готовите художествени ценности, водещата роля в процеса на социализацията на индивида на сегашния етап принадлежи на професионалното изкуство.

Обективна тенденция в периода на изграждане на развитото социалистическо общество и в прехода към комунизма е всестранно-въздействуващата роля и функция на изкуството в процеса на изграждането на хармонична личност все повече да нарастват. Защото, както посочва Ю. А. Лукин, „изкуството като полуфункционална система на художествената култура синтетически съединява в себе си такива съществени функции, като познанието на действителността, социалната детерминираност, възпитателната функция, ценостната ориентация, социално-организиращата, комуникативната, зрелищната, хедонистическата и естетическата функция. По отношение на човека изкуството се

⁴ Ст. Солаков — Малкият голям музикант, сп. „Жената днес“, 5, 1974.

предвижа и като инструмент за познание и самопознание, и като средство за общуване, и като ценостна ориентация, и като източник за наслаждение, и като оръдие за духовно-практическо изменение на действителността¹. Голямото социализиращо значение на много от тези функции на изкуството се подчертава и от В. П. Силин, който го разглежда „като част от социалната среда..., като средство на обществения субект и фактор за социализация на обекта индивид“².

Всички тези социализиращи функции на изкуството, направлявани и упражнявани в съответствие с целта и задачите на комунистическото естетическо възпитание, представляват конкретно проявление на водещата и решаващата роля на социалния фактор при развитието и изявата на големите възможности на човешкия индивид, при изграждането на цялостна, на всестранно и хармонично развита човешка личност.

ARTISTIC GIFTS, SOCIAL ENVIRONMENT AND AESTHETIC EDUCATION

L. Dimitrov

This paper treats the role of artistic gifts, social environment and aesthetic education for the development artistic abilities in man from dialectical and materialistic point of view. On the basis of theoretical investigations and concrete observations the author stands the idea that every man has artistic gifts, that they are inherent of the homo sapience species and that there is no normally born person who does not possess potentially abilities of a certain degree in the artistic field as well as he possesses abilities for specific human thinking and activities.

Opposing to some bourgeois idealistic theories of the prevailing role of the unconscious and its importance for the artistic creative process the author studies the conscious factor (component) as a leading and determining one for this process. Hence, the realization of the artistic gift will be more complete and effective if the socialization of the human individual is more purposeful and timely in the specific field and his aesthetic education is in correspondence with the communist aesthetic ideal of creative human development and performance.

¹ Ю. А. Лукин — Гармоническое развитие личности — гармоническое развитие художественной культуры, М., 1974, стр. 12.

² В. П. Силин, Искусство как фактор социализации индивида, сб. „Человек и общество. Проблемы социализации индивида“, Под ред. Б. Г. Аланьева и Л. И. Спиридонова, Л., 1971, стр. 120.

ОБЩА И ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ

ХИПЕРМНЕЗИИ

В. ЦОЛОВ

Човешката памет и необикновените способности винаги са привличали вниманието и ангажирали силите и времето на изследователите. Наноследък те са подложени на всестранни проучвания от психологии, психиатри, биохимици, инженери и др. Това вдъхва увереност, че в близките десетилетия ще бъдат разбулени още релица тайни на природата, които тя ревниво пази от най-дълбока древност.

Паметта крие много загадки въпреки мнимата простота и очевидността на фактите, които ни поднася в ежедневието. Понякога само един факт е достатъчен да разруши добре построена хипотеза, плод на многогодишен напрегнат труд.

При събирането на факти и при тяхното обяснение често се допуска една неточност. Тя се състои в това, че отклоненията от „нормалната памет“ се смятат за обект само на психопатологията. В това не би имало нищо нередно, ако психолозите не се абстрагират напълно от тези явления или ако не ги възприемат само от тяхната необичайна страна.

Според нас психопатологичните изследвания трябва да бъдат насочени към онези случаи, когато уврежданията на паметта са последица от увредена психика или когато тези феномени са присъщи на хора с иенарушена психика и с нормално интелектуално развитие, трябва да се изследват с методите и средствата на психологията. Това съвпада с израз на тенденцията да се разчисти терен за психологията, а на констатацията, че голям брой от случаите на „отклонения“ от нормалната памет, особено хипермнезите, са присъщи на напълно нормални хора. Това е важно, за да не се травматизират носителите на изключителната памет, като им се внушава или си самовнушават, че са нечленоценнни хора или че имат никакви увреждания на психиката.

Освобождаването на хората с повишени паметови възможности или притежаващи необикновени способности от подобна мисъл ще им позволи да насочат усилията си към обществено полезна дейност и да преживеят живота си без комплекс за малоценост. Това е наложително, защото „отклоненията“ от нормалната памет не са толкова редки, колкото ни се струват на пръв поглед. Те просто се изпълзват от интересите на психолозите. Една от причините за това е, че повишението паметови способности не се забелязват от техните притежатели, считайки, че е така при всички останали хора. Доказателство за това е фактът, че повече от хората с хипермнезии са разбрали за своите способности случайно и случайно са станали обект на психологични изследвания.

Известно е, че психолозите изследват нормалната памет, а психиатрите се занимават с отклоненията от нея. Това разграничение обаче е твърде условно, тъй като, за да се говори за нормална памет, трябва да се знаят съвсем точно нейните параметри. И при най-детайлния преглед на специалната литература, третираща проблемите на паметта, се вижда, че границите на нормалната памет са очертани твърде дифузно. Досега ние нямаме точни критерии за количествено измерване на нейните параметри и особености и се задоволяваме с най-общи качествени характеристики. Поради това отклоненията от нормите, чийто граници не са очертани поне приблизително точно, не би трябвало да се смятат за ненормални. Ето защо една от задачите на настоящото изследване е да докаже, че хипермнезията е нормално психично явление, независимо че може да се появи естествено или след мозъчни травми от различен произход — катастрофи, раняване, интоксикации и др., и се отразява благотворно върху интелектуалното развитие на индивида.

В статията ще се спрем на два твърде интересни от психологичен аспект случая. Първият е доста известен, за да има нужда от подробно описание. През време на Отечествената война — на 29. X. 1944 г., при атака срещу немски танкове редникът А. М. е ранен през каската в главата от три шрапнела. Вследствие на това той изпада в кома, след която се развива хипермнезия. Тя съжителства с едно съвсем нормално психично състояние и обуславя интелектуално развитие, надвишаващо значително степента на образоването на лицето. Горната констатация се потвърждава не само от нашите лични наблюдения и проучвания, но и от многообразните изследвания, проведени в различни медицински учреждения.

Характерна особеност на изследваната хипермнезия е, че се отдава за имена, текстове и особено за цифри. Тя не засяга мелодии и звуци. Запомнянето на картини и на лица е на средно равнище. Несъществене — физическите промени на лицата, с които А. М. е общувал, го затрудняват твърде много при разпознаването им. Това се отнася цайзече до външния вид на хората — напълняване, отслабване и пр.

При изследванията се установи, че А. М. помни превъзходно имената на хората, с които се е срещал преди доста години. Така например на 18. XI. 1975 г. той възпроизведе имена на хора; с които е влязъл в единократен контакт при сеанс, проведен през ноември 1947 г., т. е. след 28 години. Този факт е предпоставка да се вярва на твърдението му, че пойми имената на всички директори във всички училища в България, в който е демонстрирал своята феноменална памет. За верността на горното твърдение имаме и обективни доказателства.

Хипермнезията се проявява още и в това, че лицето помни номерата на всички документи, които са му издадени от различни учреждения. Подобно е положението и с железопътните гарни по всички линии, по които е минал макар и единократно. Той може да ги повтори в прав и обратен порядък, през гаря, през две и т. н. Не маловажна подробност е, че възпроизвежданите гарни не се представят образно, а само със своите имена.

Най-интересна и мощна е хипермнезията за цифри, която е съчетана с една рядко срещана способност — способността да се умножава

ват на ум многоцифрени числа с многоцифрени. Отговорът се дава след паузи с различна продължителност. Тези паузи са запълнени със слоесна дейност — най-често разговори или разказване на спомени.

Продиктуваните цифри и отговорите лицето може да съхрани в своята памет завинаги, ако му се постави задача да ги запомни. При записа на смемична задача цифрите веднага се забравят. Така например при една демонстрация пред студенти А. М. не можа да повтори цифрите от предишната демонстрация, въпреки че между двете не бяха минали повече от два часа. Когато обаче му се постави задача да ги запомни, той може да ги възпроизведе след повече от двадесет години. Така например на 1. XI. 1954 г. той прави демонстрация пред ученици, като умножава $9\ 278\ 530\ 226\ 458 \times 7239$ и получава $67\ 167\ 280\ 309\ 329\ 462$. Тези числа той повтори без грешка на 19. XI. 1975 г., т. е. след 21 години и 18 дни.

Дълготрайността на съхраняването не е свързана с обема на запомнения материал. Доказателство за това е фактът, че на 10. III. 1954 г. пред група студенти умножава $354\ 879\ 201\ 869\ 575 \times 3694$ и получава $1\ 310\ 923\ 771\ 706\ 210\ 050$. Тези числа бяха повторени безгрешно на 19. XI. 1975 г., т. е. след 21 години, 8 месеца и 9 дни. След 22 години бе повторено и най-голямото число, което А. М. е умножавал: $7\ 653\ 942\ 124\ 950\ 237\ 415\ 150\ 022\ 095\ 955\ 645 \times 486 = 3\ 719\ 815\ 872\ 725\ 815\ 383\ 762\ 910\ 738\ 634\ 443\ 470$.

За да определим обема на паметта при краткосрочно възпроизвеждане, диктувахме последователно следните числа: 974, 5801, 31729, 643078, 9526137, 40859631, 257463180, 7395280416, 18360725497, 860149-325769. След паузи от две минути той ги възпроизвеждаше безгрешно.

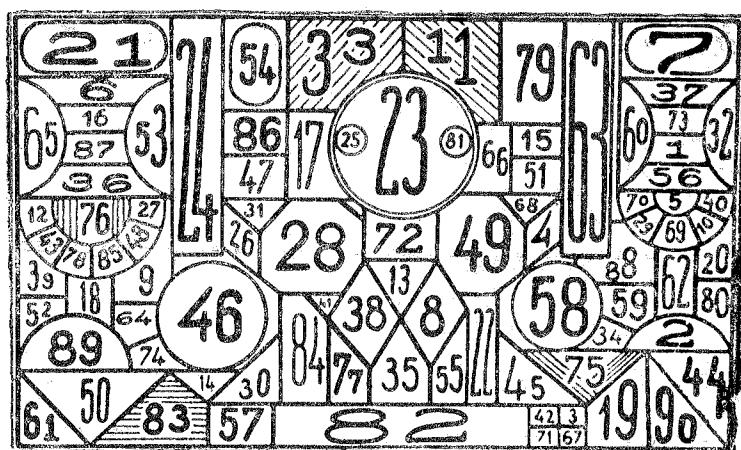
За да установим границата на тази феноменална памет, продиктувахме огромно 39 цифreno число: 321 789 072 543 168 246 801 132 579 147 258 369 052. Две минути по-късно опитното лице възпроизведе 24 цифри, а именно — 321 789 072 — 168 — 132 579 — 258 — 050. Петнаесет цифри изобщо не бяха възпроизведени. Освен това беше объркан порядъкът на съставното число 168, а последните три цифри — 052 бяха възпроизведени като 050. Тази грешка има интересен произход — на 050 завършила отговорът на числото, получено при демонстрацията на 10. III. 1954 г. Така че тя е резултат на реминисценция и на недостатъчно внимание.

Горното число само приблизително очертава границите на тази изключителна памет, защото опитът бе проведен в 17 часа, когато експериментираното лице бе изморено от предишните демонстрации и изследвания. Може да се предположи, че обемът на паметта е значително по-голям, още повече че и А. М. твърди, че с всяка измината година паметта му става все по-силна и активна.

За да проверим възможностите на зрителната памет съобразно пространственото разположение на цифрите, използваме теста на К. К. Платонов за изследване на вниманието (фиг. 1).

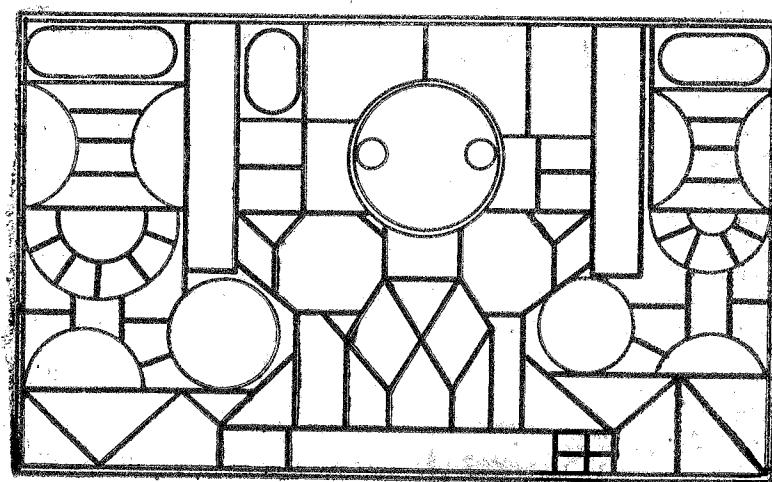
Времето за проследяване на числата съобразно тяхния естествен ред беше малко удължено, но в границите на нормалното за неговата възраст (през време на изследванията А. М. беше на 61 години). Четири минути след като намери всички числа му се даде вторият тест

(фиг. 2). Той има същата конфигурация на първия, понеже е изграден от същата графична мрежа, но липсват цифрите. Върху него той написа числата, които е запомnil. Съобразно замисъла на експеримента не беше поставена предварително задача да се запомни местоположение

Фиг. 1

нието на цифрите, а само да се проследят. В продължение на шест минути А. М. успя да възстанови едва 8 цифри, от които 5 верни и 3 грешни. Сам по себе си този резултат е твърде нисък и не е добър атестат

Фиг. 2

за една хипермнезия. Но отново трябва да повторим констатацията, че тя се проявява само при предварително поставена задача да се запомни и засяга предимно слуховата, а не зрителната памет за цифри.

Като се съпостави този резултат с предишните ни изследвания, ще се види, че броят на възпроизведените числа е под средните резултати, но е в границата на нормалната деклинация, която се движи от 0 до 12 възпроизведени цифри.

Твърде интересен от психофизиологична гледна точка е фактът, че проявяването на другите способности (умножаване и деление на големи числа) е съпроводено с голяма жажда и изстиване на лявата ръка и на левия крак, с голямо психическо напрежение, което при грешен отговор довежда до психомоторен трепор. Запомнянето на огромните числа за неопределено дълго време обаче не се съпровожда с външно видими физиологически промени и напрежение, което е още един доказателство, че паметовите функции се осъществяват с минимален разход на психофизиологична енергия.

Вторият изследван от нас случай на хипермнезия е интересен от някодъкъ аспекта. Първо, изключително високите паметови възможности са се появили от ранна възраст. Второ, те са се появили естествено, а не в резултат на травми. Трето, високите паметови възможности са съчетани с твърде високо интелектуално развитие. Притежателката на хипермнезия В. Т. е с висше образование и работи като научен сътрудник.

При пробите с вече цитирания тест на К. К. Платонов тя възпроизведе 20 цифри — нещо, което срещаме за първи път в този вид изследвания. От тях 13 бяха верни, а 7 — позиционно грешни. Това е твърде високо постижение, като се съпостави с многобройните предварителни изследвания. Досега само една жена е възпроизвела вярно 12 цифри и това е рекордът.

Когато се постави задача да се заучат и възпроизведат максимално количество от цифрите в теста, на изследваното лице бяха доста-тъчни 30 минути, за да заучи и възпроизведе без грешка всички цифри. При опитите за установяване зависимостите между обема на паметта и продължителността на съхраняването се установи, че паметта ѝ е безупречна. Доказателство за това е фактът, че при всички изследвания опитното лице възпроизведе абсолютно точно всички цифри, съдържащи се в теста (фиг. 3).

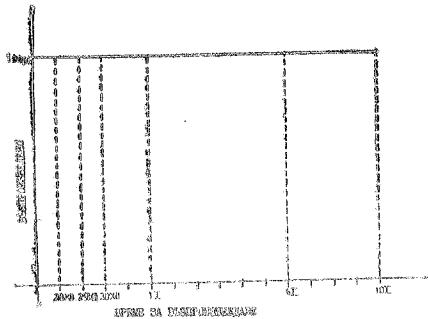
Най-необичайното в този случай е, че в различна степен хипермнезията е свойствена на трима членове от фамилията на В. Т. Баща-та също притежава твърде сила памет. Той например е в състояние да запомни до 80—90 думи и до 30 цифри. Благодарение на тези осо-бености е правил мнемотехнически сеанси. Неговата внучка Н. Т. също има силно развита памет, макар и не в такава степен, както при май-ката.

При опитите с Н. Т. ѝ бе възложено да намери всички числа, съ-държащи се в таблицата, като същевременно знаеше, че трябва да ги запомни. Центърът на тежестта обаче беше поставен не върху запом-нянето, а върху бързото намиране на числата. Това тя стори за 20 ми-нути — доста добро време за нейната възраст. Две минути след това ѝ бе предоставен вторият тест и тя възпроизведе вярно 18 цифри — твърде високо постижение. Грешно бяха поставени 11 цифри, а 61 изоб-що не са бяха възпроизведени.

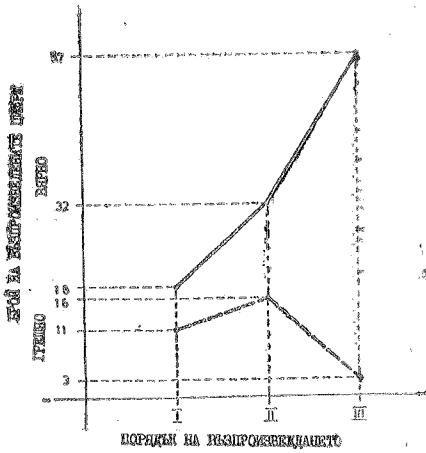
По-късно отново ѝ бе предоставен тестът, за да го разгледа още 5 минути. В резултат на това тя възпроизведе вярно 32 цифри и 16 греш-

но. Това е изключително високо постижение. Учудване предизвиква факът, че 24 часа по-късно, без допълнително заучване Н. Т. възпроизведе вярно 57 цифри и допусна само 3 грешки. В сравнение с предишното възпроизвеждане тя даде 25 цифри повече, а броят на грешките се намали от 16 на 3. Това вероятно се дължи на реминисценцията, чието противчане може да се проследи на фиг. 4.

При личните беседи с изследваните установихме, че силната памет се е отразила благоприятно върху тяхното интелектуално развитие. Въпреки това и в двата описани случая се наблюдава известна боя-

Фиг. 3

Фиг. 4

зън или по-скоро неудобство от това, че се различават по своята памет от останалите хора. Това като че ли е довело до слаби комплекси.

Необикновените способности или феноменалиата памет много често са съчетани с високо или нормално интелектуално развитие. Ето защо те не бива да се разглеждат като нещо изключително, което отличава техните носители от останалите хора и да става причина за възникване на психотравми. На носителите трябва да се обясни или по-скоро внуши, че необикновените способности или хипермнезията са важна предпоставка за творчески постижения в различни области на науката, техниката или изкуството.

В теоретичен аспект отдавна е установено, че способностите и хипермнезията не се предават по наследство. В последния от изследваните случаи обаче се проявява интересна тенденция — високите изместви възможности се проявяват в бащата, в неговата дъщеря и след това във внучката му. Останалите членове на семейството имат обикновени паметови възможности. Това като че ли е доказателство в полза на твърдението на съветския академик по генетика Николай Бочков, който още през 1972 г. писа: „Сега вече е доказано, че се наследяват не са-

мо морфологически, физиологически и биохимически особености, но и някои черти на психичната дейност, способностите и емоционалните реакции. По-късно те се подобряват или влошават чрез възпитанието и средата. Генетичните основи на психичните функции се определят не от един или няколко гени, както наследствените болести, а от много системи гени с много сложна верижна зависимост между тях. Поради това, ние знаем все още твърде малко за наследяването на психичните функции като способността да бъде човек внимателен и паметлив, таланта да слуша и разбира музика и т. н. Обаче и у човека, и у животните нормата на емоционалните реакции е наследствено обусловена. Признаването на този фактор *не означава отричане на практически безпределните възможности на възпитанието.* Просто методите за възпитание трябва да станат *по-целенасочени*... (к. м.)

HYPERMNESIA

V. Zolov

This article deals with the results from the study of two expressions of hypermnesia.

In the first case hypermnesia is caused by a wound in the head. It is displayed by a strong memory for names, texts and, particularly, figures. The memory for tunes, sounds, pictures and images is of the average level. It is typical for this case that the duration of the memory storage is extremely long. The person under study reproduces names of people who he met 28 years ago.

In the second case hypermnesia has been displayed since early childhood and is a natural characteristics of the person. It is combined with a rather high intellectual level. It is still more interesting that high memory capacities are also typical for two other members of the same family — the father and the daughter of the studied person. This phenomenon is in agreement with the idea of the Soviet professor in genetics academician N. Bochkov "...that not only morphological, physiological and biochemical, but also some feature of the psychological activities, abilities and emotional reactions are inherited."

On the basis of this study the following conclusion has been made: hypermnesia is a normal psychological phenomenon and has a favourable influence on the intellectual development of the individual.

ЗАЕКВАНЕ И ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯ

B. СТАМОВ

В съвременната невропсихология е оформено гледището, че „всяка сложна психическа функция се осъществява от съвместната работа на двете полукулъба, всяко от които внася в построяването на психическите процеси собствения си принос“¹. Като анализира литературните данни (Спери, Вада, Газанига и др.) и собствените изследвания, А. Р. Лурия стига до извода, че „субдоминантното (лясното у лесняците) полукулъбо, независимо от пълното му анатомическо сходство с лявото, няма отношение към организацията на речевата дейност, а неговото поражение — понякога доста обширно — не засяга речевите процеси. Субдоминантното полукулъбо участва в по-малка степен също в реализацията на сложните интелектуални актове (Спери и др. 1967, 1969)“². Установено е, че доминантността на полукулъбата (латерализацията) не е абсолютна³. Съществуват преходи от доминантността на лявото към доминантността на лясното полукулъбо през амбидекстрията. Поради тази причина латерализацията е относителна.⁴

Проблемът за връзката на заекването с леворъчието се интерпретира от много автори (Сикорский, Болк, Штир, Фрюшелс, Дузен, Даниелс, Зееман, Закс, Тревис, Брингелсон, Коварский, Надолечни, Кистлер, Гутцман, Хватцев, Флоренская, Ляпидевский, Иванов, Мутафов и др.). Авторите стоят на една от двете противоположни по своята същност гледни точки: някои от тях допускат, а други отхвърлят връзката на заекването с леворъчието. Някои приемат, че леворъчието е етиологичен фактор на заекването. Съществуващите противоречиви разбирания по този проблем ни дадоха основание да проучим латерализацията с обективни средства и на базата на получените резултати да приемем едната или другата позиция.

Ние подхождаме комплексно към изследването на проблема, като имаме предвид съвременната интерпретация на латерализацията. Прилагаме комплексния подход в две направления:

а) изследваме латерализацията на двигателната, зрителната и слуховата функции;

б) изследване функциите с повече преби.

Комплексният подход ни дава информация за комплексната и парциалната латерализация. Той е адекватен при изследване връзката между заекване и латерализация, тъй като речевата функция се формира и развива на основата на двигателната, кинестетичната и зрителната функции. Решаването на проблема има теоретическо и практическо значение. Изясняването мястото на латерализацията в етиологията на заекването ни дава информация в каква посока трябва да бъде усъвършенствана методиката за преодоляване на заекването.

¹ А. Р. Лурия — Основы нейропсихологии, Изд. Моск. у-та, 1973, с. 223.

² А. Р. Лурия, так там с. 223.

³ А. Р. Лурия, так там, с. 223

⁴ А. Р. Лурия — Основы нейропсихологии, так там, с. 106—107.

Като основа на нашето изследване служи предположението, че заекването и латерализацията не са свързани помежду си. Поставяме си защел да установим съществува ли връзка между заекването и латерализацията; ако има такава връзка, то в каква степен е тя и по какъв начин влияе върху речевата функция, по какъв начин трябва да провеждаме корекцията на заекването. Конкретните задачи, чието решение ще ни позволят да отговорим на проблема, са следните:

1. Да изследваме комплексно с повече преби (тестове) латерализацията на двигателната функция на ръцете и краката, зрителната и слуховата функция у заекващите деца.

2. Да намерим възрастовите особености на латерализацията чрез изследване на двигателната, зрителната и слуховата функция у заекващи деца от предучилищна и училищна възраст.

3. Да направим количествен и качествен анализ на латерализацията при заекващите деца.

Методиката представлява лабораторно изследване на латерализацията у заекващите деца от училищна и предучилищна възраст по 17 теста. Тестовете са заимствувани от А. Р. Лурия. Ето някои от тях: Тест № 1 — преплитане на пръстите, тест № 2 — кръстосване на предмишниците (Наполеоновска поза), тест № 10 — максимална ширина на нокти на малкия пръст на лявата и дясната ръка, тест № 16 — гледане през малък отвор и т. н. Това са тестовете за учениците и по 10 аналогични теста за децата от предучилищна възраст. Теоретическият анализ правим със следните статистически методи:

1. Вариационни редове.

2. Относителен дял.

3. Критерий Хи-квадрат на Пирсън.

4. Корелационен анализ (по Спирман и Кендал).

5. Наш индекс на доминантността (латерализацията).

Индексът определяме по нашата формула $I = \frac{\Sigma l - \Sigma d - \Sigma ind}{\Sigma dom} \cdot 100$, където

I — индекс на доминантност (латерализация), Σl — сума на пробите с доминантност на лявата хемисфера, Σd — сума на пробите с доминантност на дясната хемисфера, Σind — сума на пробите с индиферентна доминантност, Σdom — сума на преобладаващите преби. Ранжирате индексите в десет ранг-групи $cI = 10^1$. С помощта на ранговия анализ определяме степента на латерализация.

Изследвахме 37 заекващи деца от предучилищна възраст (шеста-седма година) и 88 — от училищна (от 8 до 14 години) възраст.

При изследване на децата от предучилищна възраст получихме следните резултати на парциалната и комплексната доминантност (латерализация) в проценти:

1. Степента на парциалната доминантност на двигателната функция на ръцете е в границите на $I=31-40$, за лявата хемисфера е 37,83 %, за дясната — 16,22 %, $I=71-80$ за лявата хемисфера — 21,00 %. В някои от ранговите групи не са посочени проценти за латерализацията на лявата или дясна хемисфера, тъй като в техните граници не намираме разпределение на единици. Например латерализацията на лявата хемисфера

¹ С I означаваме ширината на интервала на ранговите групи. Ширината на ранговите групи е 10; I гр. от 0—10,00 %, II от 10,01 до 20,00 % и т. н.

ра за двигателната функция на ръцете за децата от предучилищна възраст се групира само в интервалите от $I = 31-40$, $I = 71-80$ и $I = 91-100$, а за дясната само в интервала от $I = 31-40$. Ето защо в някои рангови групи не са посочени резултати.; за дясната хемисфера $I = 91-100$, за лявата хемисфера — 24,31 %. Лявата хемисфера е доминираща в 83,78 %, а дясната само в 16,22 %. 45,93 % от лявата доминираща хемисфера е в границите на висока степен на доминантност (латерализация).

2. Степента на парциалната доминантност на двигателната функция на краката се намира в границите на $I = 41-50$ в 59,40 % за лявата хемисфера и 10,81 % — за дясната, $I = 61-100$ за лявата хемисфера в 27,02 % и за дясната — 2,71 %. Лявата хемисфера е доминираща в 86,48 %, а дясната в 13,52 %. Голяма част се намира в границите на средната степен на доминантност (латерализация).

3. Степента на парциалната доминантност на зрителната функция е в границите на $I = 91-100$ за лявата хемисфера в 27,21 %, за дясната — в 13,33 %, и индиферентност на функцията към хемисферите в $I = 41-50$ в 59,46 %. По такъв начин зрителната функция е предимно индиферентна по отношение на латерализацията. Обаче доминантността на лявата хемисфера е два пъти повече, отколкото при дясната.

Комплексната доминантност на лявата хемисфера намираме в 81,08 %, на дясната — в 8,11 % и индиферентност — в 10,81 %. По-ясно е изразена степента на комплексната доминантност на хемисферите на фиг. 1.

Проверката на разпределението на резултатите на парциалната и комплексната доминантност (латерализация) на лявата и дясната хемисфера с критерия Хи-квадрат на Пирсън показва следното (табл. 1).

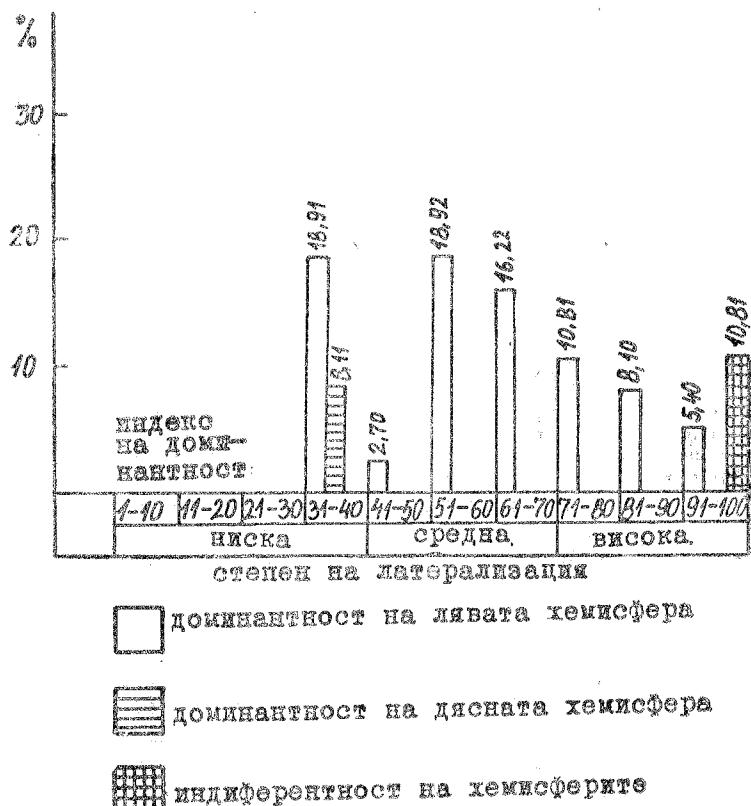
Разпределението на индексите на доминантността е значимо и статистически достоверно.

Анализът на данните показва, че лявата мозъчна хемисфера е доминираща в 4/5 от децата в предучилищна възраст. Малко повече от 4/5 доминира лявата хемисфера при двигателната функция на ръцете и краката. Ниска степен на парциалната доминантност на лявата хемисфера за ръцете намираме в 37,83 %, а висока — в 45,49 %. В повече от случаите високата степен е преобладаваща. Този извод се засилва от факта, че само в 16,32 % двигателната функция на ръцете се намира в ниската степен на доминантност. Подобни резултати получаваме и за двигателната функция на краката. Средна степен на доминантност намираме в 58,40 % и висока степен в най-високата граница ($I = 91-100$) — в 27,02 %. Дясната хемисфера е доминираща в 10,81 % от средната степен и само в 2,71 % в силната степен на доминантност.

Зрителната функция е доминираща в лявата хемисфера в 27,21 % и два пъти по-малко — в дясната. Индиферентността на зрителната функция към латерализацията е характерна черта на заекващите деца от предучилищна възраст. Тя се обуславя от биологически и социални фактори.

От анализа на експерименталните резултати имаме достатъчно основание да направим извод, че лявата мозъчна хемисфера е доминираща у заекващите деца от предучилищна възраст. Относителният дял се намалява с увеличение степента на доминантност (латерализация). На доминантността на дясната хемисфера се пада сравнително малък относителен дял. От данните следва изводът, че заекването в предучилищна възраст

в никакъв случай не може да бъде обусловено от доминантност на дясната мозъчна хемисфера.

Фиг. 1. Комплексна доминантност при деца от предучилищна възраст

Таблица 1

Латерализация на модално специфичните функции	χ^2	χ^2_p $P_{\text{но}}=0,001$	Съотношение между χ^2 и χ^2_p
1. Парциална латерализация на ръцете	15,15	10,83	$\chi^2 > \chi^2_p$
2. Парциална латерализация на краката	17,28	10,83	$\chi^2 > \chi^2_p$
3. Парциална латерализация на зрението	10,64	9,21 ¹	$\chi^2 > \chi^2_p$
4. Комплексна латерализация	31,33	13,22 ¹	$\chi^2 > \chi^2_p$

При изследването установихме следните резултати за парциалната и комплексната доминантност (латерализация) в % за децата от училищна та възраст:

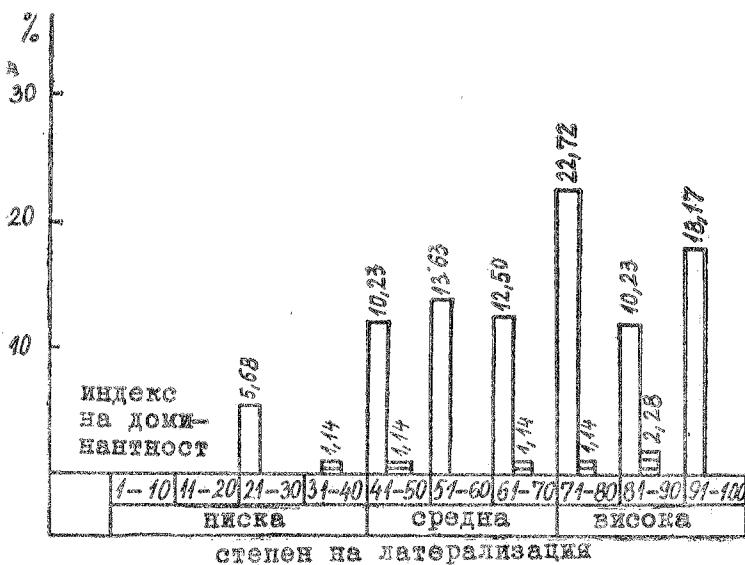
1. Степента на парциалната латерализация на двигателната функция на ръцете се намира в границите на I = 31—40 за лявата хемисфера в 2,27%, за дясната в 1,14%, на I = 41—50 за лявата хемисфера — 6,28%, за дясната — 1,14%, I = 51—60 за лявата 1,14% за дясната — няма; I = 61—70 за лявата — 6,28%, за дясната — няма; I = 71—80, за лявата — 29,51%, за дясната — 1,14%, I = 81—90 за лявата — 22,69%, за дясната — 2,27%, I = 91—100 за лявата — 23,92%, за дясната — 1,14%.

2. Степента на парциалната латерализация на двигателната функция на краката е в границите на I = 41—50 за лявата хемисфера — 45,46%, за дясната — 11,36%, I = 91—100 за лявата — 38,63%, за дясната — 4,55%.

3. Степента на парциалната латерализация на зрителната функция е в границите на I = 41—50 за лявата хемисфера — 1,14%; I = 61—70 за дясната хемисфера 47,74%, I = 91—100 за лявата хемисфера — 39,76% и за дясната — 11,36%.

4. Степента на парциалната латерализация на слуховата функция е в границите на I = 91—100 за лявата хемисфера — 53,41%, за дясната — 46,59%.

5. Степента на комплексната латерализация е в границите на I = 21—30 за лявата хемисфера — 5,68%, I = 31—40 за дясната — 1,14%, I = 41—50 за лявата — 10,23%, за дясната — 1,14%, I = 51—60 за лявата — 13,63%. I = 61—70 за лявата — 12,50%, за дясната — 1,14%; I = 71—80 за лявата — 22,72%, за дясната — 1,14%, I = 81—90 за лявата — 10,23%, I = 91—100 за лявата — 18,17% (фиг. 2).

Фиг. 2. Комплексна доминантност при деца от училищна степен.
Обозначението както при фиг. 1.

Комплексната доминантност на функциите на заекващите деца от училищна възраст е следната (фиг. 2).

Разпределението на индексите е значимо и статистически достоверно. Корелационният анализ по метода на Спирман показва силна отрицателна зависимост между лявата и дясната латерализация на двигателната, зрителната и слуховата функция. По коефициента на Кендал също намираме значима отрицателна зависимост.

Таблица 2

Латерализация на модално-специфичните функции	Доминантност на хемисферите	
	Ляво %	Дясно %
1. Двигателната функция на ръцете	93,16	6,83
2. Двигателна функция на краката	84,09	15,91
3. Зрителна функция	40,10	59,10
4. Слухова функция	53,41	46,59
5. Комплексна доминантност	93,16	6,84

Качествената оценка на комплексната и парциалната доминантност показва тенденция на увеличаване доминантността на лявата мозъчна хемисфера и по степен и по относителен дял. Дясната доминантност се

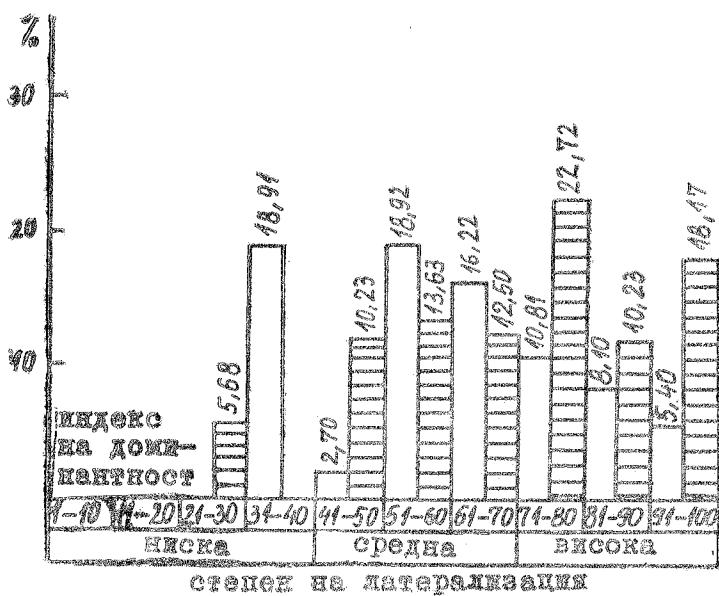
Таблица 3

Латерализация на модално-специфичните функции	χ^2	χ^2_p $P_{\text{нo}} = 0,001$	Съотношение между χ^2_f и χ^2_p
			$\chi^2_f > \chi^2_p$
1. Двигателна функция на ръцете	108,37	13,82	$\chi^2_f > \chi^2_p$
2. Двигателна функция на краката	72,28	13,82	$\chi^2_f > \chi^2_p$
3. Зрителна функция	18,93	13,82	$\chi^2_f > \chi^2_p$
4. Слухова функция	101,29	13,82	$\chi^2_f > \chi^2_p$
5. Комплексна доминантност	108,37	13,82	$\chi^2_f > \chi^2_p$

намира в долните граници на относителните дялове, които са от горната граница на слабата степен до средната граница на силната степен. При заекващите ученици се увеличава относителният дял на доминантността на лявата хемисфера от средата на слабата степен към силната степен. Тук намираме противоположна тенденция в сравнение с децата от предучилищна възраст.

Сравнението на резултатите за децата от предучилищна и училищна възраст по десет единакви пробы показва, че доминантността на лявата и дясната мозъчна хемисфера у заекващите деца от двете възрастови групи се намират в приблизително единакви граници. Оценката на разпределението по метода на Пирсън потвърждава подобен извод ($\chi^2_t = 9,12$, $\chi^2_{P=0} = 0,01 = 13,82$, $\chi^2_t < \chi^2_p$).

Степента на доминантност на лявата мозъчна хемисфера се увеличава с възрастта (фиг. 3). Функционалното съзряване на нервната система към училищната възраст е най-обосновано обяснение на този феномен. Функционалното усъвършенствуване на лявата хемисфера е резултат от биологическото развитие и от трудовата и учебна дейност.

Фиг. 3 Изменение степента на доминантност във възрастов аспект
Белите колони — заекващи деца от предучилищна възраст, защирикованите — от училищна възраст

Резултатите от нашето изследване се съгласуват с изводите на А. Р. Лурия относно нормалните възрастни хора: „Така по данните от последните изследвания (Зангвил, 1960, Субирана, 1969) само една четвърт от хората са напълно десници, малко повече от една трета проявява изразено преобладаване на лявата хемисфера, докато останалите се отличават с относително слабо преобладаване на лявото полукълбо, а в една десета от всички случаи подобно преобладаване на лявото полукълбо въобще липсва“¹. Установено е от А. Р. Лурия, че латерализацията е изразена много силно в третичните полета на мозъчната кора, по-слабо —

¹ А. Р. Лурия. Основы нейропсихологии. Изд. Моск. у-та, 1973, с. 106—107.

във вторичните и почти липса в първичните. Речевата функция се намира в тесни връзки с всички участъци и полета на кората и поради това латерализацията не е абсолютна. Латерализацията на речевата функция е обусловена от иерархичната организация на речевата дейност. По такъв начин изследването отхвърля левачеството като един от этиологичните фактори на заекването. Ние получихме потвърждение от формулираната от нас хипотеза, че заекването и леворъчието не са свързани пряко помежду си.

STUTTERING AND HANDEDNESS

V. Stamov

There are two contradicting concepts of the relationship between stuttering and handedness. One of them denies the left-handedness as an ethiological factor for stuttering while the other accepts it. There has not been a complex and systematic study of the problem of stuttering in children in this country yet. The data cited usually concern isolated cases of left-handedness. Partial and complex handedness was studied through 19 tests clarifying the handedness of motor, visual and aural functions in children aged 14—15 with and without stuttering. The comparative study showed insignificant differences of handedness in stuttering and non-stuttering children. It is an age peculiarity and cannot be considered as an ethiological factor for stuttering.

ЕМОЦИОНАЛНА НАПРЕГНАТОСТ И МОТИВАЦИЯ, ПРЕТЕНЦИИ И ИНГРАЦИЯ У ПОДРАСТВАЩИ С УВРЕДЕНО СЛУХ

K. РУСЕВ, A. БАЛТАЖИЕВА

Проблемът за емоционалната напрегнатост, мотивите и претенциите на подрастващите с увреден слух е недостатъчно изследван, а в научната литература не ни е известно да са проучени особеностите за тяхната инграция.

В нашето изследване ще оперираме с обобщаващото понятие – емоционална напрегнатост. И действително тъкмо тя, емоционалната напрегнатост, в значителна степен дава специфичната окраска в преживяването и поведението на детето с увреден слух.

Основната задача на изследването е да се разкрият у подрастващите с увреден слух някои особености в емоционалната им напрегнатост и тяхната мотивация, претенции и инграция, между които съществува особено тясна и непосредствена връзка.

Проучването бе извършено с ученици от специалните и масовите училища в София и Пловдив. Общий контингент на изследваните лица е 200 – по 100 от експерименталната и контролната група.

Приложихме комплексна методика: наблюдение при обикновени и екстремални ситуации, решение на тестови задачи, беседа с учениците, интервю с учители и възпитатели, анкетния метод.

За нас екстремални ситуации са тези, които за лицето с увреден слух разкриват внезапност, необикновено затруднение и др., предизвикани при емоциогенни условия: изпълнение на задачата с непозната и изненадваща информация, с недостатъчност на време за изпълнение, конфликтен избор на цели и поведение, несъответстващи на установката и др. от този характер. Ясно е, че екстремалната ситуация се възприема, информационно преработва и решава индивидуално. Решаването на трудни интелектуални и сензорно-моторни задачи в присъствие на непознати лица, съобщаване на изненадващи решения на директора използваме с оглед на интересите и потребностите на изследваните лица с увреден слух.

Тестовите задачи са сензорно-моторни и интелектуални с различна трудност за решаване. Една от сензорно-моторните задачи е например изработка на кутия за моливи: чертане мрежата на кутията, изразяване и облекчаването ѝ. Интелектуалните са обикновени примери от всекидневието – събиране на прости числа 1–2–3 в няколко редици по 25 във всеки ред¹. Друга тестова задача е от типа „фильтър“.²

Установи се, че в процеса на общуването или на дейността у подрастващите с увреден слух в присъствие на непознати лица или „партиори“ емоционалната напрегнатост се засилва. Тя е фон на всички преживявания в социалната среда, чийто статус е от определено значение за подрастващия с увреден слух. Нещо повече, установи се, че емоционалната напрегнатост е характерна даже и през време на общуването между самите глухи и слабочувашки.

¹ Методическо пособие по психологическому отбору кандидатов в ВВАУЛ. М. 1962.

² Методиката е подробно описана в „Изследване на евристичното мислене у децата на 5–6 години“ от К. Русев в сп. „Предучилищно възпитание“, 1972, кн. 2, стр. 12, 13, 14.

Емоционалната напрегнатост е твърде повищена през пубертетния период — нарастват чувствителността и спонтанната разтревоженост.

Основните показатели на емоционалната напрегнатост: силата на реагирането, личностната активност — повищена или понижена, прояви на стеснителност и страх, импулсивност и мн. др. се поляризират главно в две насоки:

- 1) с положителен, мобилизиращ и
- 2) с отрицателен, затормозващ в още по-висока степен ефект.

При отрицателния ефект на емоционалната напрегнатост се констатираха ярко изразени генерализирани форми на психична напрегнатост.

В резултат на наблюдения и интервю с класните ръководители и възпитатели се уточни, че локато импулсивната форма е бързо-преходна, то генерализираната се отразява върху цялостното психично състояние и външен облик на относително по-продължително време у детето сувреден слух.

Във връзка с тези най-общи особености установихме, че емоционалната напрегнатост се отразява и върху точността на изпълнение на възложението поръчения, задачи и при трудови операции (табл. 1). При това допуснатите грешки значително се влошават при интелектуалните в сравнение със сензорно-моторните задачи, особено при трудови операции. Трябва обаче да се подчертая, че при странично наблюдение от учители, възпитатели и най-вече от непознати лица изпълнението на сензорно-моторните задачи се затруднява, броят на грешките се увеличава в сравнение с предоставяните на самостоятелно, т. е. без странично наблюдение изпълнение на задачите и поръченията. Това явление съответствува на по-високото интелектуално развитие на подрастващите сувреден слух. То е в пълен контраст с желанието за изява у по-малките по възраст ученици или с по-ниско равнище на интелектуалното развитие на подрастващи.

Даниите от табл. 1 ясно разкриват отрицателното отражение върху емоционалната напрегнатост у учениците сувреден слух при изпълнение на интелектуални задачи и сензорно-моторни задачи при благоприятни за тях условия — самостоятелно изпълнение и при наличие на лица, които наблюдават организацията и процеса на работата им. Различието между резултатите от двете групи изследвани лица е съществено, тъй като $t = 4,20 >$ от $t = 2,13$ (по t -критерий на Стюдент $P = 0,05$).

Даниите от табл. 2 ясно разкриват и тук отрицателното отражение върху емоционалната напрегнатост при изпълнение на интелектуални и сензорно-моторни задачи. Различието в резултатите между двете групи е съществено — $t = 6,21 >$ от $t = 2,83$ по t критерия на Стюдент при $P = 0,05$. А от това следва, че удължението на средното време (повече от 20 мин.) при изпълнение на задачи се повишава в присъствието на други лица у подрастващите сувреден слух.

При тези резултати на изследванията е необходимо да се направят педагогически изводи, които безспорно имат голямо значение във връзка с формирането на обществено-значими мотиви:

1. В процеса на учебно-възпитателната работа и трудови операции следва да се прецизира подходът при възлагане на задачи и поръчения с оглед оптимално за подрастващите сувреден слух изпълнение по време

Таблица 1

Емоционалната напрегнатост и точността при изпълнение на задача

Видове задачи	Допуснати грешки общо %	Ителектуално равнище по Рейвън						Допуснати грешки (в %)	
		средно и под средно (в %)	допуснати грешки (в %)	средно (в %)	допуснати грешки %	голямо средно (%)	допуснати грешки (в %)		
ИНТЕЛЕКТУАЛНИ									
<i>Експериментална група</i>									
Самостоятелно (без странично наблюдение)	41	29	5	42	17	16	19		
Присъстват непознати лица	87	29	13	42	31	16	43		
<i>Контролна група</i>									
Самостоятелно (без странично наблюдение)	21	—	—	13	16	87	5		
Присъстват и непознати лица	28	—	—	13	19	87	9		
СЕНЗОРНО-МОТОРНИ									
<i>Експериментална група</i>									
Самостоятелно (без странично наблюдение)	32	18	8	29	12	57	12		
Присъстват и непознати лица	52	18	11	29	17	57	24		
<i>Контролна група</i>									
Самостоятелно (без странично наблюдение)	19	—	—	14	10	86	9		
Присъстват и непознати лица	23	—	—	14	12	86	11		

Забележка: Ителектуалните задачи са тестови по математика и евристични; сензорно-моторните — изпълнение на трудови операции.

и точност на интелектуална и сензорно-моторната дейност, като се обръща особено внимание на условията за работа. Ученникът в процеса на работата не е в състояние да проследи оценъчното отношение на присъстващите непознати лица, което обстоятелство го силно смущава и способствува за повишаване на емоционалната му напрегнатост,

2. Във връзка с професионалното ориентиране не случайно подрастващите от изследвания контингент предпочитат професии с доминиране на сензорно-моторни характеристики, особено момичетата¹. Емоционалната напрегнатост в трудовия колектив е по-ограничена.

Таблица 2

Отражение на емоционалната напрегнатост върху времето за изпълнение на задачи

Време за изпълнение на задачи (20 мин.)	ВИДОВЕ ЗАДАЧИ			
	ИНТЕЛЕКТУАЛНИ		СЕНЗОРНО-МОТРИЧНИ	
	самостоятелно	в присъствие на непознати лица	самостоятелно	в присъствие на непознати лица
Експериментална Удължение на времето (в %)	38	72	23	61
Контролна Удължение на средното време (в %)	6	17	11	16

Забележка: Приложени са същите видове задачи, както е посочено в табл. 1

3. Всеки опит (подход) в учебно-възпитателната работа и трудовата дейност на подрастващите с увреден слух за ограничаване на емоционалната им напрегнатост ще подобрява и усъвършенствува рехабилитационния процес.

4. Същото се отнася и при формиране на обществено-значими мотиви за учене и труд, претенции и благоприятна интеграция на подрастващите с увреден слух.

Силата и продължителността на психичната напрегнатост у глухите и слабочуващите най-често не само възниква, но се и повишава при „смисловата бариера“ в учебно-възпитателната работа, при общуването и изобщо в случаите, когато не се отчитат и се пренебрегват, в повечето случаи несъзнателно, от учители, родители и други лица посочените особености.

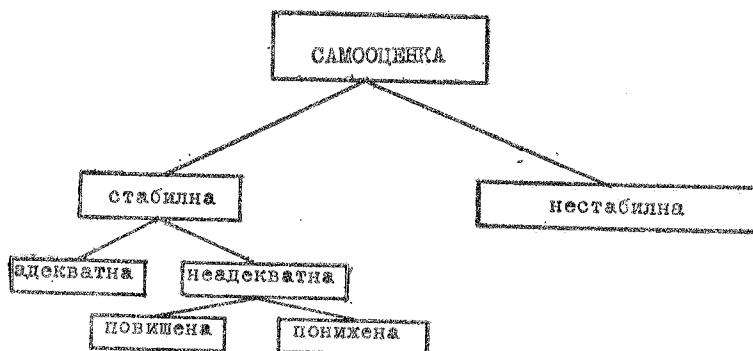
Формирането на мотиви за овладяване на езика, за учене и труд са в единство. Тяхното изследване е свързано с проблема за самооценката на претенциите и възможностите на подрастващите с увреден слух. Разбира се, възпитателната и социализиращо-формиращата дейност е много по-трудна в сравнение с чуващите поради емоционалната напрегнатост, ограниченост в общуването чрез езика и т.н.

Схемата, която приложихме за видовете самооценки при различните дейности (учене и овладяване на езика, обучение и труд), е следната:

В процеса на установяване претенциите, мотивите и самооценката у подрастващите с увреден слух за нас беше много важно каква позиция

¹ По-подр. вж. Резултати от изследване влиянието на различни условия за изграждане на полезни мотиви у глухи и слабочуващи, К. Русев и А. Балгажиева, НАЛКО (Планова тема)

ще вземат учениците при преодоляването на трудности. Този проблем има особено важно значение с оглед на това, че подрастващите с увреден служ са почти непрекъснато в емоционална напрегнатост и пред „смислови бармери“, тъй като общуването им чрез езика е затруднено.

Учениците според показателите, засягащи (характеризиращи) облика на цялата им личност (в интелектуален, волеви, емоционален аспект, както и с оглед на тяхната трудова, учебна и пр. дейност) бяха разделени на три групи: слаба, средна и силна. Трудностите се създаваха изкуствено, като със секундомер прекъсвашме изпълнението на задачата. Съобщавахме, че „по точки“, т. е. „по време“ ученикът не е успял да се справи с възложената задача. Разбира се, никакво време не се съобщава, което може да се има предвид от ученика. По този начин поставяхме подрастващия пред затруднение и потребност от преодоляването му: дали същата задача да решава, или да избира друга, при това по-лесна или по-трудна.

Задачите са от различни области — труд, математика, четене и пр., но те са подредени по последователна трудност, като първата е най-лесната, а последната, двадесетата, е най-трудната. На учениците се разяснява добре тази особеност. Те имат право на избор, естествено според своите претенции за справяне.

Интересното е, че учениците от „слабата група“ не започнаха да решават задачите от първата, най-леката. Оказа се, че учениците с най-понижената неадекватна своя самооценка не започнаха от първата задача. Очакванията на учителите бяха именно такива. Причината е тази, че се смесва и подменя дидактическото понятие за усвояване на знанието (традиционните дидактически правила — да се усвояват знанията, като се обучава от лесното към трудното, от близкото към далечното и т. н.) със социално-психологическото понятие за цялостния облик на личността със своите претенции и възможности.

Учениците от „слабата група“ в своето мнозинство (89%) започнаха да решават задачите от втора и трета. (Те знаеха своето място). И макар да осъзнаваха, че са по-слаби от някои свои другарчета по интелект, училищен успех, някои способности и др. като личности, показваха самочувствие и достойнство. Те на различно равнище на съзнателност отчитаха самооценявашо възможностите на своето лично „аз“.

Учениците от „средната група“ започваха да решават от 4-та до 5-та задача. (Те също знаеха своето място.) При трудности, със засичане дейността им със секундомер — „по-точки“, в противовес на очакванията на учители и възпитатели, реагираха на трудностите, като предпочитаха да решават в своето огромно мнозинство (92%) следващите, т. е. по-трудните задачи, съответно след решената четвърта или пета задача.

Трябва да се подчертая, че у тези ученици, „средниятите“, има резерви сили. И колко ценно е от педагогическо гледище своевременно и правилно да се разкриват тези резерви в процеса на рехабилитация, обучение и труд.

Учениците от „силната група“ според това дали са реално силни или са с явно неадекватна и повищена самооценка започваха да решават още от първия си опит 12-та задача. Те са прекалено самоуверени и с много високо самочувствие. При неколкократно „засичане“ със секундомера на изпълнение дейността им, изправени пред трудности, тяхното реагиране е също неадекватно с оглед на реалните им възможности, реалната ситуация. Те дори и не се сещаха да започнат решаването поне от 11-та, по-лесната в сравнение с 12-та задача. Тези ученици след многократно „засичане“ със секундомера „по точки“ заявяваха, че задачата е „погрешна“. Тяхната прекалена самоувереност ги води дори и до конфликтност. Тези случаи са единични.

Реално силните ученици започнаха решаването на задачите от 9-та или 10-та задача. Те не рискуват, сигурни са в своите сили и възможности, но не ги подлагат на излишно изпитание. Тяхната самооценка на претенции и възможности е адекватна.

Педагогическите изводи от тези характеристики на подрастващите с увреден слух има голямо значение:

1. Преди всичко необходимо е много добро познаване личевността на учениците, равнището на техните претенции с оглед възможностите им, тяхната стабилна или нестабилна самооценка. Имаше, макар и незначителен процент, ученици, които след много леки задачи се опитваха да решават най-трудните и обратно.

2. Необходимо е да се възпитава у учениците вътрешна готовност за преодоляване на трудности, което косвено ще ги подпомогне при рехабилитацията, при овладяване на езика и цялостната учебно-възпитателна работа, при преодоляване на затруднения и реалистична самооценка на техните мотиви, претенции и възможности.

Проблемът за емоционалната напрегнатост у подрастващите с увреден слух и особеностите на тяхната мотивация, претенции и възможности има пряка връзка и с проблема за интеграцията.

В научната литература е установено, че сред различните форми на поведение при общуването и установяването на междуличностни отношения съществуват три основни типа: 1) взаимна съгласуваност, социално-психична съвместимост; 2) негативизъм и 3) конформизъм.

В основата на всеки от посочените типове поведение стои стремежът на отделната личност да покаже определено, избрано от самата нея, впечатление на заобикалящите ги. А няма личност, която да живее изолирано извън социалистическото общежитие — група, колектив, семейство.

В междуличностните отношения на подрастващите с увреден слух се формира постепенно определен тип поведение, чрез което подраства-

щият се стреми да въздействува на другите около себе си, като разкрива по особен начин, индивидуално-диференцирано, образа на своето „аз“. Този тип поведение се определя като „инграция“, т. е. специфична форма на общуване, при което лицето се опитва (стреми се) да произведе по възможност по-добра представа у партньора си.

Съдържанието на инграцията у детето с увреден слух се определя от редица основни фактори:

I. От предварителната нагласа и отношение към партньора (учител, възпитател, съученик, родител, странично познато или непознато лице и т. н.). Тази потенциална нагласа се характеризира според миналия опит от общуването и от мотивите и целите при общуването. При непознати лица понякога се определя и от някои незначителни прояви или елементи в облеклото, държането, дори от погледа на непознатия, т. е. от спонтанното възникване на симпатия или антипатия. Разбира се, инграцията по отношение на партньора е динамична величина, която се формира като относително трайно положителна или трайно отрицателна, т. е. организиран и планомерен тип поведение, особено към заобикалящите подрастващи с увреден слух. Обобщени характеристики на тези отношения и нагласи илюстрираме чрез табл. 3.

Основни инграционни нагласи и отношения

Таблица 3

Партньор	Предварителни нагласи и отношения (в %)			
	минал опит от общуване	мотиви и цели на общуването	симпатия	антипатия
Учител	54	93	—	—
Родител	70	49	—	—
Съученик, другар	97	87	—	—
Познато лице	49	—	91	6
Непознато лице	—	—	18	82

От анализа на данните в табл. 3 могат да се направят следните три основни извода:

1. Преобладават като инграционни предварителни нагласи и отношения мотивите и целите на общуването.
2. Най-значителна предварителна нагласа подрастващите показват по отношение на своите съученици и другари.
3. Антипатията към непознати лица, с които ще общува ученикът с увреден слух, е ярко подчертана. Очевидно е, че инграцията се регулира от мотивите и целите, както и от миналия опит, от благосклонността на познатите лица, които знаят слуховия недостатък на партньора и проявяват внимание, и от мисълта, че непознатото лице може да прояви не-брежност и присмехулно отношение.

II. Инграцията зависи от поведението на партньора — дали проявява благонамереност или враждебност, подигравателност, иронизиране поради слуховия дефект, от проявите му за реализиране на облаги, т. е. проявление на утилитаризъм и др.

III. Инграцията зависи още и от реагирането на страничните лица (непознатите), от тяхното положително или отрицателно отношение не само към самите подрастващи с увреден слух, но и към тяхната дейност.

IV. Инграцията зависи още от интимността или субективността при общуването, особено през пубертетната възраст между момчата и момичета, в която възраст е и контингентът на изследваните, а също и между тях и възрастните.

В резултат на изследванията установихме твърде богата гама от разнообразие в инграцията на подрастващите с увреден слух. Очертаха се следните основни групи:

Първа група, характерна с прояви на негативизъм, ярко проявен в силно раздразнено състояние.

Втора група с изява на конформизъм.

Трета група с изява на взаимна съгласуваност. Тук се разкриха няколко варианта, от които:

а) наличие на взаимно доверие, взаимна отстъпчивост, взаимно уважение и пр.;

б) конвенционалност в общуването, т. е. частична в отделни случаи съгласуваност върху основата на взаимни услуги, общи намерения, отделищи цели, мотиви, потребности и пр.;

в) хвалебство, което по-често е едностранно — само от едната страна, а и взаимно — двустранно.

Едностранното хвалебство се оказа, че зависи от социалния статус на партньора, а двустранното — от взаимния интерес на партньорите.

IV. Непринуденост. Характеризира се с определена, спонтанна проява на положителни и отрицателни качества и постъпки, но без натрапливи внушения, действия и др.

Съвременното изучаване на инграцията у подрастващите с увреден слух помага за контрола и регуляцията на междуличностните отношения в групата и в колектива, формирането на комунистически взаимоотношения.

Общият педагогически извод от резултатите на изследването на емоционалната напрегнатост и мотивация, прогенциите и инграцията у подрастващите с увреден слух е, че тяхната личност се проявява и глобално, както у чуващите, и индивидуалио-диференцирано — индивидуално-специфично. Оттук и необходимостта за комплексен подход в процеса на рехабилитацията и учебно-възпитателната работа, в трудовата и обществената дейност, провеждана системно от и под ръководството на учители, възпитатели и родители, бригадири и низови ръководители (през време на участието в производството), като не се пренебрегват посочените аспекти в психиката и в поведението, потребностите и мотивите на изследваните лица, а като се използват максимално за формирането на изълноцени творчески труженици, което е партийна повеля в приложението на реформата по образованието.

EMOTIONAL STRAIN AND MOTIVATION, PRETENSIONS AND
INGRATION IN AURALLY DEFECTED GROWING-UPS

K. Russev, A. Baltagieva

It was stated experimentally that the basic indices of emotional strain — reaction power, personal activity, manifestation of shyness and fear, impulsiveness and many others are polarized mainly in two directions: 1. Indices of a mobilizing, positive character and 2. Indices of a negative, impeding to a greater degree effect. Generalized and impulsive forms of psychic strain are described.

The emotional strain influences the precision and duration of performance of intellectual and sensor-motor tasks.

The motives, pretensions and abilities of aurally defected pupils are studied thus revealing substantial peculiarities of great importance for their education.

The ingration is investigated, that specific form of communication, in which the partners aim at producing the best possible picture revealing the image of their own „I“. The ingration contents are studied. Three basic groups of pupils are distinct possessing a large variety of ingration: children expressing negativism, conformism and mutual coordination in several variations.

МЕДИЦИНСКА ПСИХОЛОГИЯ

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНО-ПСИХОЛОГИЧНА ПРОЕКЦИЯ НА СТРАХОВОТО ПРЕЖИВЯВАНЕ У ДЕЦА

ХР. ХРИСТОЗОВ

Експерименталното изучаване на страховите състояния е изключително трудно, така както е трудно изучаването на емоционалния живот. От нашите усилия в тази област искаме да съобщим даниите от изследванията ни с проективни тестове на невротично и психично болни деца, лекувани в Първа психиатрична клиника на Медицинска академия – София, чиято болестна картина беше доминирана от страхов синдром.

НАШИ НАБЛЮДЕНИЯ

Прилагането на проективните тестове у децата е свързано с редица трудности и условности, които спецификата на тази възраст създава. Затова се опитахме да приложим такива постановки или техни модификации, които да бъдат най-пригодни за целите. По този начин бях изследвани 11 деца.

Резултатите от проучването бяха твърде различни в съответствие с възрастта, личностовата структура и основните тенденции на детето, както и с вида и стадия на заболяването. Ето защо смятаме, че следва да представим тези резултати не толкова според вида на прилагания тест, колкото според степента на изявяване в проекцията (на теста) на психотравматичните обстоятелства, тенденции, конфликтни ситуации.

Ще представим няколко наблюдения на деца според степента на проекцията:

Наблюдение I. О. Г. К., 14-годишен, с диагноза: остра страхов реакция; психастени и хистерични характерови особености.

Три седмици преди постъпването в клиниката О. Г. К. бил на бригада. Там един по-голям ученик го набил, като го удрял по главата. От тогава започнал да се оплаква от главоболие. Все се страхувал, че някой ще го ритне, ще го спъне, ще го удари. През тази учебна година бил преместен в клас, където имало много „побойници“. В клас бил напрегнат, не внимавал, защото детето, което го било, седяло зад него, непрекъснато го закачало и му се заканвало.

В клиниката О. Г. К. разкри такива страни на характера си – egoцентризъм, закачливост, конфликтност, склонност към доносничество, желание да дразни, глезливост, стремеж да се плъзга по линията на лекото и приятното. Анамнестично допълнително се разкри и страх от извънредно строгия баща. Беше включен в учение, но там прояви немарливост, по-ниска успеваемост от възможностите му. При опит да бъде изписан заплашващ със самоубийство, търсеще в болничния престой спасение от задълженията си.

При изследване на интелекта с тестовата скала на Wechsler се установи нормално интелектуално развитие. При теста на Паули-Сикорски вработването е забавено, по-трудно се адаптира. Неоганизиран, вътрешно напрегнат, лабилен. Много бързо се изчерпва, подчертано отвлекаем. Получените стойности на показателите са в най-долни-те граници. При теста на M. Thomas не проекира свои афективни на-гласи.

При това дете съществува масивно личностово предразположе-
ние — отразено в особената структура на характера с психастени и
хистерични черти. Лесната поява на страхови реакции, както и тяхно-
то инертино зафиксиране с прилепване към аналогичните ситуации не
изненадва. Задоволителното интелектуално равнище дава възможност
за осъзнаване и разбиране на обстановката, характера на психотрав-
мените преживелици, както и последващите болестни реакции. При та-
зи изясненост на вътрешния конфликт изглежда, че не се явява необ-
ходимо детето да проекира всичко това в тестовите постановки, които
то възприема в тяхната „обективна“ страна, без да ги съотнася към
себе си.

Наблюдение II. Я. В. Я., 12-годишен, с диагноза: психогенни
помрачения на съзнанието с елементи на реактивно меланхолни изжи-
звания.

Нормално родено и развивало се момче. Когато бил на 9 години, превижвял тежка психотравма. Подкаран трактор (башата е тракто-
рист), машината тръгнала назад и смачкала една жена, която стояла
зад трактора. Пострадалата починала веднага. Детето се уплашило, из-
бягало, било намерено в една градина. Последвало следствие, разпити,
дело и т. н. Мъжът на убитата жена на няколко пъти заплашвал де-
тето, че ще го убие. Веднаж го гонил с нож. След две години, по повод
на смъртен случай, при връщането от погребението Я. В. Я. изпаднал
в помрачено състояние на съзнанието, екмнезирал потиснатите си стра-
хове във връзка с психотравмата. Говорел: „Ето го, дошъл е да ме ко-
ли.“

При психологичното изследване се разкри интелектуално разви-
тие в границите на нормата, и то в ниските й варианти. При теста на
M. Thomas проекира конкретни психотравмени изживявания, страхо-
ва напрегнатост. Доминиращият аспект е страх, несигурност, заплаха.

Наблюдение III. К. Г. К., 9-годишен, с диагноза: затегната
невротична реакция — енурезис ноктурна, павор ноктурнус, промяна в
поведението.

Живял при неблагоприятна семейна среда. Башата пиел и в пия-
но състояние биел детето. След един побой се появило нощно нездър-
жане. Известно време след развода на родителите майката сключила
втори брак. Детето се привързало към втория баща, но след раждане-
то на друго дете башата променил отношението към К., станал груб
и агресивен. К. започнал да се изпуска всяка нощ, появили се и нощни
страхове. Бил неспокоен, в училище непослушен, разсейян. Упречите на
башата за неуспеваемостта още повече влошавали успеха му.

При изследването детето показва амбивалентно отношение към
башата — обича го и страда от неговата грубост. Ето и данните от psi-
хологичното изследване с теста на M. Thomas: 1) то не играе с тях,

тъй като децата са го били, защото се е закачал; 2) тя ги набива и двамата; 3) детето не яло, правил..., направило е никаква накост; 4) заради детето са се карали; 5) смешни работи, че е по-добър; 6) на мама, защото тя няма да го бие и ще го защищава; 7) тъжен е, защото нещо е станало, детето нещо я е иервирало; 8) мисли за училището и за своите другарчета. Било го е дете от училището; 9) сънува как го бие това дете. Страх го е да не го бие; 10) иска да стане голямо, защото ще има повече приятели и пари.

Както се вижда, в отделните представени ситуации детето проекира своите доминиращи психотравми, конфликтни ситуации, афективни нагласи, свързани със семейната и училищната среда. Доминиращият афект е страх, несигурност, вътрешна напрегнатост. Агресивната нагласа на детето отразява действителни вътресемейни отношения.

Наблюдение IV. И. И. Д., 7-годишен, с диагноза: невроза – енурезис ноктурна, павор ноктурнус.

Трето дете на разведен родители. Било на 4 години при развода. Разликата между родителите била 20 години. Бащата бил много ревнив. Непрекъснато имало скандали и побоища над децата.

Много тъгувал и плачел за баща си. Развивал се нравилно. На три и половина години паднал и си наранил тежко главата. По същото време щял да бъде бълснат от камион, но камионът се завъртял и убил друг човек, а шофьорът бил тежко наранен. Преди две години мазилката на тавана паднала върху детето. Още същата вечер то се изпуснало. От тогава се изпуска редовно. Преди една седмица в пълно здраве получил припадък без гърчове. Започнал да получава нощи страхове. Станал много неспокоен. Страхувал се от всичко.

Резултати от теста на M. Thomas: детето преживява психотравмиращите и фрустриращи ситуации в семейството в афективен план. Поради своята емоционална и социална незрялост не е в състояние да осмисли разстроените вътресемейни отношения, показва привързаност към бащата, страх да не загуби майката, раздвоеност в афективните нагласи към двамата родители. Доминиращ афект остава страхът и несигурността.

Наблюдение V. К. Х. М., 13-годишен, с диагноза: фрустна форма на болестта на Bourneville. Характерови особености – психопатоподобна промяна и психогенни надстройки.

Раждането му било тежко. След това се развивал добре. От 8 години бащата страда от епилепсия. Променил се по характер, за най-дребни неща реагирал с гневни реакции. Биел детето по незначителни поводи, бил жесток към всички. Детето намразило бащата. Въпреки че К. се подготвял в къщи, не излизал, когато го извиквали за изпитване, защото се страхувал, че ако получи слаба бележка, ще го бият. Постепенно станал груб към майка си и сестра си. Заканвал се, че ще отрови някога баща си. Взел едно ножче в джоба си, като казвал, че някога ще убие някого. Дори слагал ножчето на майка си и казвал, че ще заколи и нея.

При изследване с тестовата скала на Wechsler се установява интелектуално развитие в нормата, квотиент 103.

Приложи се тематично аперцептивен тест (ТАТ). Ето отговорите:

1. Това момче е сираче, живее само, обстановката, в която живее, не е благоприятна за него. Това личи по дрехите, по израза на лицето.

2. В семейството има някакъв скандал. Това проличава по изображението на лицата на майката и бащата. Майката е страхлива, а бащата е разнервиран. Мисля, че ще поледва или изгонваше, или побой.

3. Този човек е болен от нерви. Той не знае какво прави. Това личи от походката му.

4. Това е една влюбена двойка, сигурно не са се виждали отдавна. Може би е имало помежду им скандал и сега са се помирили.

5. Това е едно разплакано момиче. Мисля, че е преживяло нещо. То се срамува, просто в него има страх от случилото се. Например може да е имало побой и някакъв ужас в момента от някакъв човек, с когото е имала нещо.

6. Това са родители и дете, бащата е изоставил детето, понеже дрехите на детето са скъсани. Може би детето го очаква някакъв побой в къщи. Те ходят раздалечени, те не се обичат.

7. Това е радостна девойка, тя се радва на живота. Например, ако ученичка и е взела висока диплома, ако е работничка — награда в предприятието, или има хубава любов.

8. Мисля, че тук в къщи има разправия. Това личи от изображението на лицата на детето и мъжа. Мъжът е с запретнати ръкави, навярно то е бил. Детето го гледа плахо. Станал е страшен скандал. Бащата може би получава нервни припадъци, защото се е замислил за нещо и седи, втренчен.

9. Това е една девойка, която по време на косене е легнала в сеното. Тя мисли за нещо, тъжна е, за живота си мисли, какво ще ѝ се случи.

10. Това са младеж и девойка, отишли са в ресторант да празнуват някакъв празник. Те са в добри отношения, разискват върху своя предстоящ живот.

Както се вижда, в отделните картини К. просцира свои конкретни изживявания в семейната среда, афективния климат в семейството, отрицателните афективни нагласи и агресивни тенденции в отношенията между детето и родителите му. Съдържанието на изказванията разкрива доминиращи психотравми, довели детето до агресивност в реакциите.

Интересна е тута своеобразната конstellация на агресивност и страхови изживявания. Последните изглежда се засилват по механизма на обратната връзка именно поради това, че известни обстоятелства остават непреодолими, непробиваеми за агресивната устременост и по закона за надпределното потискане довеждат до изживявания, ориентирани към астеничния полюс. Това още повече засилва вътрешния конфликт на детето, поставено в омагьосания кръг на противоречиви тенденции и изходи, външност в една емоционална и поведенческа безизходица. Може би затова е така ярко пробиването в проективния тест, който в случая действува дори по психокатарзисни механизми за облекчаване на психичното напрежение.

Наблюдение VI. В. Д. Д., 11-годишен, с диагноза: шизофрения — първи пристъп, остро начало със страховово-параноиден синдром.

Роден след втора нормална бременност. Ранното детство е без особености. Развивал се като много общителен, активен, жизнен, амбициозен, склонен към разсъждения, по-серийрен от стъчениците си, самостоятелен, отличен ученик.

Началото на заболяването е преди месец, когато научил, че неговото съседско другарче е болно от тения. Започнал да споделя страх от заразяване и замърсяване, в началото от тения, по-късно и от други заразни болести, затварял се в къщи, започнал да се мие и преоблича по няколко пъти на ден, престанал да се храни, защото „храната била замърсена“.

Приложените проективни тестове (M. Thomas, TAT. Rorschach) не разкриха проециране в предметно-съдържателен план. В реакциите проличаха до голяма степен „здравите“ елементи в логиката, главно в смисъла на нравствени оценки и социални взаимоотношения. Проецираните страхови преживявания сочат за известна генерализация, чиято смислена връзка с основната психотравматична насоченост не винаги е доловима. При това често се оживява темата за идващата отвън заплаха, която носи недиференциран, общ характер, макар и изявяван при обикновени жизнени ситуации. Към това трябва да се прибави, че В. Д. Д. се идентифицира с герои от приведените в тестовете постановки и ситуации.

Наблюдение VII. Р. В. З., 17-годишна, лекувана два пъти, с диагноза: шизофрения — „пубертетна“ форма.

Правилно ранно детско развитие. По характер била доста затворена, трудно се сприятеливала, не се увлечала в игри, имала подчертан интерес към четене на книги, не общала да споделя, била прекалено амбициозна, възискателна към себе си.

Преди три години станала раздразнителна, намалила успеха си, сънят ѝ се нарушил. Преместили я в ново училище. Споделила, че учениците я мразят, че ѝ се подиграват, че съседите вдигат нарочно шум, за да я дразнят, че хората в тролейбуса я гледат особено. Страхувала се от никакъв страшен чокек.

По време на престоя си е страхово напрегната и споделя в различни дни: „Страхувам се, че храната е отровна“, „Страхувам се от д-р Н. да не ме вгради в стената“; „Страхувам се, че ще се случи нещо с мене, че ще се разболея неизлечимо“; „Страхувам се от смъртта, нали няма да умра, да умрат и другите“; „Страхувам се, че ще се превърна в змия.“

Бяха приложени редица изследвания с проективни тестове:

Тест на Rorschach: Възприема отделни петна, които още от пръв поглед оприличава на някакви части от човешкото тяло, животни или митически същества. Има тенденция към практическо наблюдение. Често пъти описва само една ситуация. Обхваща само малка част от цялото. Работи в беспорядък. Не следва логическата последователност. Работи сравнително бързо. Формите, които вижда, са ясни и точни. Действителността схваща тревожно. Отговорите ѝ са спонтани и повърхностни. Те са едиотипни, банални, често отразяват нейните конкретни преживявания или състояния. Възприема фигурите символно и в динамика (движат се, башата отива към вратата, змиите се борят, зъбът се развали, загнива). Те са безцветни. Емоциите ѝ имат отрицателен вълнеж. Описва петната предимно като части от човешкото тяло (зъб, крак, глава), иерайдко вижда животни (лев, заек, паяк, змия, гущер). Вижда и митически същества (дявол), които ѝ действуват.

Картините се повтарят по съдържание и са бедни по форма. Много често тя е герой в картина, като тези същества действуват застра-

щително срещу нея. Краят винаги е пессимистичен, застрашаващ дори живота ѝ.

По време на изследването беше инициативна, необходимо бе да бъде подканена. Беше страховно напрегната, влияеха ѝ различни хора, дори експериментатора, „четяха мислите ѝ“. В заключение — очерта се параноидна нагласа към близките и преживяване на витална застрашеност. Интровертивен тип.

Тематично аперцептивен тест (ТАТ). От твърде пространните отговори ще приведем само някои:

1. Детето гледа цигулката нещо да не е счупено. Да, счупена е... и то се учудва. То ще я оправи. (Кой е счупил цигулката?) Майката е счупила цигулката, защото го мрази. (Това дете какво мисли сега?) Много е интересно, как е снимано? То знае ли? Погледът му е един такъв, не мога да го определя. Нещо се присмива... на цигулката, дето е счупена... (Зашо се смее?) Не мога повече да ви кажа (усмихва се). То ще свири... Майката ще умре, защото му е счупила цигулката... С поглед ще я покаже и тя ще умре.

2. Тази жена държи някаква книга, но той ѝ е взел книгата. Този мъж ще я завърже на този кон. Тази жена ще се радва. Тази жена е нещо като богиня. Това познавам по дрехите. Тя няма връзка с останалите и ще се радва, защото ще я завържат за коня. Жената мрази този мъж, защото той ѝ е взел книгата. Тя иска да ги притежава... Той ги е взел, за да ги чете. Тя каква му е, позната или не?) Познават се, те се обичат, но тя го е изоставила. Мисля, че го обича. Това го е направила богинята. По-нататък тя ще умре от коня. Много ме е страх, че ти ще умре... Ще умре... Обязателно.

9. Майка и дъщеря. Майката гони детето. И двете обичат един и същ човек. И двете искат да отидат при него. Навън има сняг много и се пързали и те ще паднат и затова не отиват. Майката носи нещо, което ще помогне на този човек да отхвърли детето. Книги и нещо. В последна сметка той ще остане при майката, защото на детето цялата коса е къдрава, а на майката само отдолу. Това е модерно и така му харесва новече. Преди това те са се обичали, а сега са се намразили заради този човек. Момичето нещо е взело, за да го обича този човек, но той няма да го обича въпреки това. А майката държи нещо, за да не го обича. И от лърветата нещо се показва, за да го обича детето, но той няма да го обича.

10. Тук те се обичат, но той мрази ръката ѝ... но иначе се обичат. Мрази я, защото не е хубава. Преди това тя го е мразила, но сега го е обикнала, защото той е убил майка ѝ. Тя е мразила майка си. Защото майка ѝ е пречила той да я обича. Забранила ѝ е. По-нататък тя ще се оженчи за него. По-нататък може би тя ще има дете.

Интерпретация на теста: преобладава темата обич-омраза-сънгеричество; потиснато настроение, на места тревога и страх; неблагоприятен изход на събитията (само при три отговора благоприятен); пасивно участие в експеримента; символичност на разказите; отрицателна емоционална характеристика на действуващите лица; отрицателни (конфликти) взаимоотношения със средата — лична и семейна.

Заключение от теста на Rosenzweig: при пречки за задоволяване на потребности първите реакции на болната са предимно екстрапунитивни, обаче от типа на екстрамотивираното себеобвиняване и мерките

за ликвидирането на фрустрацията — тези две характеристики са силно изразени. Чистата агресия към лица е слабо изразена. Следва ковформност. При продължителна фрустрация екстрапунитивността намалява и се заменя с импунитивност — склонност към примиряване.

При Минесота многофазов въпросник за личността (MMPI) се получиха отговори на всички въпроси „не е вярно“. При това положение тълкуване не може да се прави. Очевидно, в този тип на реагиране намира отражение общата негативистична диспозиция на болната.

При това момиче страховете са странини, неизводими от реални обстоятелства и засягат сравнително нисши инстинктивни сфери. Проективните тестове отразяват тази нагласа на личността. Това пролича особено в теста на Rorschach, до голяма степен в TAT. Макар и патологично изкривени, в тези тестове се отразиха и нарушените социални взаимоотношения, особено към близката семейна среда.

Интересен е резултатът от теста на Rosenzweig. Склонността да се търси вината навън, макар и с психотични мотиви, и да се ликвидира фрустрацията, се „изчерпва“ в легко продължилото напрежение, за да стигне до склонност към примиряване. В тази склонност могат да се доводят елементите на отрицателна установка сирямо заобикалящото, което се изяви по-ярко в MMPI. Всичко това отразява динамичното придвижващо към апатичния полюс на личностовата интенционалност, в общата картина на специфична психотична деградация.

ИЗВОДИ:

Не винаги в тестовата постановка детето с патологични страхови изживявания може да проекира своите вътрешни конфликти, вътрешната си нагласа и да я изпълни със съответно предметно съдържание.

Ярки телесни усещания, особено у по-малките деца, могат да се превърнат в патогенни механизми, когато се изпълнят с хипохондрично съдържание.

При нейротични състояния най-често се проекират (в повече или по-малко конкретни образи) вътрешните преживявания на заплаха, не сигурност и раздвоение между страхът и надеждата, вътрешна напрегнатост, невъзможност за отливане на агресивни тенденции.

Много често се проекират елементи на семейната атмосфера, които се преживяват като нежелателни, напрягащи нервната система на детето и заредени отрицателно в емоционален план. Това са от юшения към порядките в семейството, семейната атмосфера, педагогическият подход, поведението на родителите, амбивалентното отношение към тях, свръхчеката от тяхна страна.

Проекирането при ярки психотични състояния и особено при разгърнати шизофренни картини се подчинява на специфични закономерности, недостатъчно изучени досега. В проективните тестове се отразява особената нагласа на личността, качественото извръщаване на социалните взаимоотношения, на емоционалната и волевата насоченост. С вместването на наудно съдържание в реакциите като че ли тествът се опорочава. Всъщност в случая патологичните закономерности на отражение на действителността се изявяват и в теста.

EXPERIMENTAL PSYCHOLOGICAL PROJECTION OF THE
FEAR EXPERIENCE IN CHILDREN

Ch. Christozov

Projective tests were applied with 11 children suffering from neuroses and psychoses having fear experiences in their clinical charts. The results of the study show that a child which has suffered some pathological fear experience is not always able to project his inner conflicts and inner setting and to fill it with the proper object contents in a test situation. In neurotic states the inner experience of menace, uncertainty and dividing between fear and hope, inner strain, inability to express aggressive tendencies are most frequently projected. Elements of family atmosphere are very often projected too. These are attitudes towards the rules of the family, the family atmosphere, the pedagogical method, the parents' behavior, the ambivalent relations towards them, their overguardianship. The projection in clear psychotic states and particularly in extended schizophrenic cases, is subordinate to specific laws which have not been thoroughly studied yet. The projective tests reflect the peculiar setting of personality, the qualitative perversity of social interrelations and of emotional and volitional purposes. In a number of cases, the pathological rules according to which reality is reflected, innate for psychosis, are expressed in the tests.

ВЪРХУ НЯКОИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА СТРАХА
ОТ РАКОВО ЗАБОЛЯВАНЕ

Т. ЛЮБЕНОВ

Информацията, която предлага нашето социалистическо общество — линията на здравната просвета, носител на нещо рационално — ранно откриване на злокачествените заболявания, когато лечението е най-ефикасно.

Сега е актуален въпросът: „Ще увеличи ли страхът от раковите заболявания?“ Основание за това ни дава тенденцията за поминаяване честотата на тези заболявания (пето мястотче са на трето място в статистиките след сърдечно-съдовите заболявания (травматични увреждания), замяна с лаконичните синоними „болест на ХХ век“, „неизлечим болест“ и др.). В противоположността болестния (невротичния) страх може да възникне един реален страх.

Когато става въпрос за реалния страх, може да каже, че той е различно изразен у хората за една част от тях е понтанно изключен. Фактори за обособяване на такъв страх: контакт слизки, починали от рак с известните терминални страдания, страхът наследствено предаваща разата, ако се приеме и русната этиология на някои злокачествените заболявания (напр. левкозите и някои тумори на лимфната система); хронични дълготрайни страдания, контраточат с упорити болки, фокусират вниманието и го трансформират в започващо раково заболяване, первни напрежения конфликтни ситуации с „очакване“ на тежката и мъчеща болест и др. В крайна сметка страхът обособява до необходимостта от отделнявач за семейството и обществото, до неговата болза за децата, страхът от тежест на близките, инвалидизацията.

От историческите описания в епоса, писма, ръкописи, лечебници и пр. с известно, че в Русия например още в 1287 година рак е бил открайван в тънкото и дебелото черво, в пикочния мехур и черния дроб и т. н., като постепенно чрез наблюдения били обосновани причини за неговото появяване: механично дразнене, необуздано поведение, презмерно пиеене на вино, далечна и дълга печал, „черната жъльчка“ по Галиен... и чак в 1740 г. в Ерфрут д-р Кнобъл М. Л. от Вилнюс защищава дисертация на тема: „*Die cancerо mammæ sin*“¹, с която започват истинските системни разкрития за тази непозната болест в Русия — кога се появява, наследственост, външни фактори и т. н. По-късно Яниш И. Г., Муразина и др. печатат известия за най-добрите способи за лечение на рака и нови медико-хирургически наблюдения. Така от тия натрупани основи днес се стигна до водещото профилактично начало, след като се знае, че запашването на въздуха от индустриалното производство и тютюнопушенето причиняват увеличаване на белодробния рак в големите градове, дъвченето на бетел, наса (видове тютюни), като навици на азиатците и африканците, са причина за по-честа локализация на рака на устната кухина, отколкото при европейците, където няма такива навици и т. н. — най-различни систематизирани знания, научно-обосновани и доказани сред успехите по проучванията за раковите заболявания.

Уместно е да се спомене за съставения от Ломоносов указ (1755 година) на императрица Елизавета Петровна за откриването на Московския университет: „Всяко добро идва от просветения разум, а обратно — злото се изкоренява.“ Така че никога не трябва да се забравя, че от дълбоки времена хората са проявявали голям интерес към напредъка на медицината, излизали са със свои разсъждения след всяка среща с лекаря и с всичко прочетено от литературата по повод на своето здраве. Фактически в нашето социалистическо общество не може да се създаде една „херметическа обстановка“ — да се отдели човек от страданията на близко болните, да не се посочват целенасочени знания от различни източници, които биха довели до устойчивост на човека против лошите привички, вредното влияние на навици и увреждане от самодечениес. В противоположност на израза: „Който има страх, няма рак“, много болни от тази болест не подозират своята диагноза и за тях важи обратното „който има рак, няма страх“ (цит. по Н. Шипковенски). Някои от тези болни мислят, че лекарите са събъркали, заблуждават се, търсят друго обяснение на своето страдание. Според Шипковенски всяка рефлексна дейност може да бъда разстройвана (щом бъде проследявана), дело на самонаблюдене и очакване, за което човек страда с години. Фрустрационният толеранс е границата за неадекватното уравновесяване между индивида и околната среда. Според Левитов Н. Д. могат да се разграничат няколко варианта на реакция на търпимост и толерантност — когато лицето разумно запазва спокойствие и не се поддава на силното въздействие на страха от рака, когато лицето се въздържа от нежелателни импулсни реакции при преживяването на тежка скръб по починал близък от рак (т. н. депривация)² и на трето място — привидно равнодушие, което маскира изразен страх или без-

¹ *Die cancerо mammæ sin* — рак на лявата млечна жлеза.

² Депривация — лишаване.

различие от страха за раково заболяване, въпреки че лицето външно изразява никакво отношение към това с околните.

Според Вендерлан, който прави статистика в западногерманска гинекологична клиника, на зададения от него въпрос: „Опасявате ли се, че това може да бъде рак“ към пациентките с различни страдания, 16% отговарят с „да“, 57% — не са сигурни и не дават точен отговор, а 27% — с „не“. Авторът обобщава, че по-високият образователен ценз, индивидуалните особености на личностовата структура, лични интереси (интерес към четене на медицинска литература) и т. н. оказват своето значение за доближаване на отговора към реалността. Според друга статистика в ГФР 75% от пациентите са доволни от лекарите си, а 25% — не са доволни. По дани на същите автори болниците искат повече да знаят за своята болест. В болниците такова удовлетворение имат 31%, а при частните лекари — 42%. Авторите обясняват това с времето, с което разполага частният лекар за по-общирен разговор, когато според тях е вече време за създаване на един рисков каталог, който ще предложи рисковите фактори от операциите, от обльчвайст и другото лечение на рака в ръцете на пациента. Добре би било за пациента, когато е продължително време на лечение в болница, да има по-голям контакт с близките си, да се съветва с тях по предприемането на стъпки в съгласието си с мутилиращи¹ операции, тъй като един ден може да иска помощ от близките си. Но много „механици на здравето в бели престиилки“ в края на всеки разговор със своя пациент критикуват телевизията и другите средства, които дават на бял свят някои техни версии, иронично отправят по тези поводи упреки „Малкият дявол, който се пъха в детайли, може да стане тежест“. През тази година в „Фигаро“ обширно коментира на своите страници филма „Умиране“ на 48-годишния американски режисьор Майкъл Ръмер, който с усложливи суми и безочливи лекари изучил историята на 100 ракови пациенти, обречени на смърт, когато само три случая се оказали достатъчни да заснеме дълго време последните техни страдания и да ги покаже в най-груба информация пред масовия зрител.

Срещу този показ на смъртта, срещу страха във „висша изява“ повече от ясно е, че изкуствено, за пари, е повишен епидемичният коефициент на карциnofобия², което въобще е несъвместимо с нашия социалистически морал. На друг полюс в САЩ е приет нов кодекс в дружеството за психосоциални изследвания, като трябвало повече грижи за пребадните (доброволците, които вземат участие в някои изследвания на лекарства за различни заболявания). Според новия кодекс трябвало да има „повече информация“ преди опита — едно запознаване със злото и страхъ.

Песимистите отбягват профилактичните прегледи поради това, че ранният стадий се откривал мъчно и ракът се разпространявал бързо. Обявяването на резултатите от проведените профилактични прегледи е една от мерките за намаляване на страхът — човек се успокоява, изчезва у него екстремалният страх. Една самонадеяност, една затвореност в своите разбирания за рака може да струва скъпо за живота, и то в най-цветуща възраст. Предимството на профилактичния преглед

¹ Големи радикални операции, премахващи цели органи и техни функции при болест от рак.

² Страх от раково заболяване.

е именно намаляването на запуснатите случаи. Това важи особено за туморите в детската възраст, където напоследък има тенденция за нарастване на някои локализации.

И не на последно място трябва да се постави ролята на лекаря. Неговият дълг според Дамешек е да прави всичко в оптимистична светлина. В спазването на принципите на „психичната асептика“ на лекаря трябва да е чужда кататимната хипердиагностика — когато гледа черногледо, вижда винаги по-сериозно заболяване или изпада в прогнозен и терапевтичен nihilizъм. Ятрогенията¹ е най-голям враг за пациентите. Според екзистенциализма лекарят е притежател, а болният — потребител на знания. Този основен буржоазен принцип е една покуенко-продажба. Това направление разглежда болестите като последица от начина на живот — несъответствие между вътрешно заложени „екзистенциални категории“ и конкретните прояви на поведение.

За работата с болния може да се спомене мъдрата житейска рецепта на големия харковски клиницист проф. Щатилов П. И. към неговите ученици: „Да те е страх от пациенти с хиляди дребни, рецепти, бележици..., да те е страх от пациенти, както казва Шарко², които могат да те удавят в поток от думи и хартийки. Търсете доверието на болния, с пациентите бъдете по-мъдри от змията, по-кротки от гълъба, внушавайте доверие на болните с голяма тактичност, на болния не дръзвай да показваш нито неудоволствие, нито сърдито безсилие, макар и да лее сълзи като реки, чакай неговата откровеност, внимавай да не я силашиш!“

В радиологическата клиника на Медицинска академия (II база), контингент на която са предимно онкоболните (болните от рак), сме наблюдавали в разговор с болните случаи, когато те са се добирали до много верни асоцииции по отношение на своето заболяване — според своя интелект, разностранни интереси със засягане на медицински познания и наблюдения върху себе си при заболяване на близки от рода поради зараза, страх от наследственост и т. н. Един пациент, който от дълги години страда от язва на дванадесетопърстното черво, нямаше страх от раково заболяване там, защото знаеше, че този вид язва не изражда злокачествено.

В една своя книга Бернард Глемзер пише, че „човешкият род създаде борци против рака и ние се гордеем на всеки течен успех“. С появяване на знанията по линията на здравната просвета, със системното запознаване с успехите (а те вече никак не са малко по отношение на диагностиката и лечението), с психотерапевтичната връзка лекар—болен ще може да се постигне практическата цел на социалистическото здравеопазване — профилактическа, ранно откриване и ранно лечение на злокачествените заболявания.

¹ Създаване от лекаря на „болестно състояние“ у болния.

² Шарко — виден френски лекар-психиатър.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касирски, И. А., За лекуването, МФ, С., 1975 г., стр. 156, 180, 309.
2. Шипковенски, Н., Болести без болест, МФ, С., 1976. 3. Пиръбов, Г. Д., Психологията в твоя живот, Партиздаг, 1976 г., стр. 274-286.
4. Любенов, Т., Върху особеностите на езиковите похвати около онкоболния, I нац. конф. по проблеми на медицинската стика, С., XI, 1973 г.
5. Жарденкий, А. С., К истории онкологии в России (XIII—XVIII в.), сп. „Советская медицина”, 9/1976 г.

ON SOME PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FEAR FROM CANCER DISEASE

T. Lyubenov

The tendency for an increase of the number of cancer ill people naturally leads to the question whether cancer disease fear also increases.

This paper deals with the problem of discussing and finding the best and most appropriate way of the socialist society—the way of prophylaxis, an early diagnosis and treatment of malignant tumours which results in a longer survival.

An analysis is made of some extremities in this respect in the capitalist society.

ПСИХОЛОГИЯ НА СОЦИАЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ

ПРИОБЩАВАНЕТО НА ЛИЧНОСТТА В ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ КОЛЕКТИВ

ЗДР. ГРОЗДАНОВА

Традиционният проблем за адаптацията днес придобива особена актуалност в социалната психология. Актуалността му произтича от извършващите се обективни изменения в социалната среда на съвременния човек.

Социалният тип личност се изгражда на основата на сложилите се материални и духовни обществени отношения в социалистическото общество под непосредственото въздействие на конкретните компоненти на социалната среда. В етапа на изграждане на развитото социалистическо общество формирането и развитието на личността се осъществява при определящата роля на социалната среда и целенасочената дейност на субективния фактор за нейното изменение.¹

Февруарският пленум на ЦК на БКП (1974), като подчертава обективно детерминиращото място на социалната среда, посочи, че все повече „... от личността се изисква не просто да се подчинява и приспособява към социалната динамика, а да развива в себе си способност за творческа, за бърза и правилна ориентация, стремеж към високо интелектуално развитие и нравствено усъвършенствуване.²

Характерното за периода след XI конгрес е „... борбата на партията и трудащите се за по-пълно разкриване и използване на предимствата и възможностите на нашия обществен строй“.³ Тази отличителна черта намира своеобразен конкретен израз в пределите на трудовия колектив.

При съвременните условия трудовият колектив, като основна съставка на микросредата на личността, се изменя, превръща се в решаващ фактор на самореализация и развитието на личността. Личността се влияе от изменението на мястото и ролята на човека в производството. Тя дава своя принос за развитието и усъвършенстването на социалната среда. В системата „личност-колектив“ се разкриват нови проблеми за разрешаване, които се отнасят до социал-

¹ Ал. Лилов — Да издигнем идеологическата работа на високата на задачите, поставени от X конгрес и новата програма на партията за изграждане на развитото социалистическо общество. Доклад пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 7 и 8. II. 1974 г., Партизрат, С., 1974, стр. 21—23.

² Так там, стр. 21.

³ Т. Живков — За усъвършенстване на социалистическата организация на труда и плановото ръководство на икономиката, Доклад пред Националната партийна конференция, Партизрат, 1978, стр. 15.

ната адаптация на личността. Нараснала е силата на влияние на социалната микросреда върху личността. Взаимната връзка и зависимостта на личността и социалната среда е станала по-тясна.

В условията на научно-техническата революция се повишава ролята на колектива и участието на личността в неговата жизнена дейност. Същевременно се поставят по-високи изисквания както спрямо колектива, така и пред личността. Н. Г. Ярошевски характеризира този двустраниен процес като "закономерност на научно-техническата революция. Той пише: "... една от общите закономерности на съвременната научно-техническа революция се явява непрекъснатото и творческо начало на човешкото поведение. И наред с това се извършва все по-голяма интеграция на индивидите в малките групи".⁴

Иначе казано, при съвременните условия на микросредата проблемът за социалната адаптация придобива нов характер. Все повече се актуализира въздействието на една съкупност от фактори в колектива, които имат съществено значение за социалната адаптация на личността. Изискванията към личността и колектива имат ярко изразен адаптивен смисъл. Въпросът за запазване единството и цялостността на колектива опира до взаимната адаптация на личността в колектива, до тяхното съгласие и взаимно разбиране. Повишават се адаптивната и интегралната функция на колективистичната психика. Изменението на психиката и поведението на личността в колектива представлява част от социалната й адаптация в микросредата.

Понастоящем въпросите за социалната адаптация на личността в колектива изникват обагрени в нова светлина. Става дума за същественото значение на социалистическата организация на труда на съвременния етап.

Подходът към социалната адаптация на личността и по-конкретно към приобщаването на работника в производствения колектив не би бил възпитателно разрешим без отчитането на проблемността на въпроса в ръководството на производствения колектив и усъвършенствуването на социалистическата организация на труда в него. Без превръщането на социалната адаптация на личността в целенасочен процес, при съзнателното и организираното въздействие на колектива, не трябва да се очакват количествени и възпитателни резултати. А ефективността на възпитанието се проявява както в сферата на практиката, така също и в съзнанието и поведението на младия работник. За да се превърне младият работник в активен и съзнателен член, на производствения колектив е необходимо целенасочено да се организира навлизането му в работата, усояването на професията, включването му в цялостната дейност и живот на конкретния колектив и действителното му приобщаване в производствения колектив.

В новия подход при социалната адаптация е необходимо приобщаването на младия работник да се изследва като качествен социален показател на личността в микросредата. Това е така, защото развитието на страната наложи нови, по-високи критерии в оцен-

⁴ М. Г. Ярошевский — Психология в XX столетии. М., 1971, стр. 339.

жата на всички наши дейности. Мерило стават не количествените, а качествените показатели⁵.

Влиянието на колектива за социалната адаптация на личността може да се „улови“ при разгръщане на адаптационния процес на новопостъпилите членове. Тук е възможно ясно да се очертаят социално-психологическите страни на социалната адаптация на личността в колектива.

Определяйки адаптацията на новопостъпилия работник като съставна част от интегративната дейност на колектива, бяха изследвани някои обективни и субективни фактори за приобщаването му в микросредата.

1. Взаимоотношения между новопостъпилия работник в колектива.

Адаптационният процес и по-специално приобщаването на новопостъпилите работници е проучен конкретно. Изследвани са 91 новопостъпили работници в 21 бригади, състоящи се от 706 работници на ДИП „Витоша“.

Въпросът за адаптацията на личността в новия колектив има една своеобразна социално-психологическа страна. Приобщаването на новопостъпилия член се реализира двустранно — личността едновременно преодолява привързаността си към стария и изолацията в новия колектив. Преодоляването на привързаността на личността към стария колектив става под силното въздействие на факторите от новия първичен колектив върху психиката и поведението на новопостъпилия член. Едновременният стихиен процес се извършва без съзнателната намеса на колектива. Поне за сега практиката е такава.

Процесът на адаптация в значителна степен е процес на разрушаване на стереотипите и изработването на нови такива. В изменението на стереотипите се запазват стари критерии за оценка.

Поддържането на връзки на новопостъпилите работници с работниците от предишното предприятие постепенно угасва. Новите връзки и отношения заменят старите. Или отсъствието на производствени и приятелски връзки изразява състоянието на изолация. Социалната изолация предполага липсата на взаимен обмен на действие, мисли, чувства и идеи между членовете на съответния — предишния и сегашния колектив и работника, намиращ се в процес на адаптация. Наличието на социална изолация със стария колектив има за обективна причина новото положение на работника. Тя обаче може да бъде съзнателно или емоционално мотивирана.

В новия колектив социалната изолация на работника има за основна причина взаимното непознаване на членовете на бригадата и новопостъпилия. Ако производственият колектив съзнателно преодолява изолирането на новопостъпилия работник от колектива, то мрежата на поддържаните връзки ще се обогати и ще стане по-плътна. Разбира се, след взаимното опознаване между новопостъпилия член и другите работници може да се стигне до потребност да не контактуват. Тогава настъпва съзнателна изолация на членовете един от друг. Поради констатиране на различия и минимум сходство у

5 Т. Живков — „Учене и труд, жизнерадост и дръзвование“. Писмо на др. Тодор Живков до ЦК на ДКМС. Вестник „Работническо дело“, бр. 197 от 20 юли 1978 г.

някои личности, включително и у новия работник, е възможно да се появи потребност да не общуват с другите.

Поведението на новопостъпилата личност и нейното отношение през периода на адаптацията са зависими от едновременния процес на приобщаване и разобщаване. По-конкретно преодоляване на изолацията с новия колектив и привързаността към предишния колектив са малко или повече взаимно свързани. Признакът „изолация“ в общуването на новопостъпилата личност в процеса на приобщаване и разобщаване се разкрива чрез променливите величини: поддържаните връзки със стария и новия колектив (поведенческата страна), начините на преживяване раздялата с предишния колектив (емоционалната страна) и оценката на новопостъпилата личност за взаимоотношенията в сегашната бригада (ценностното отношение). Личността може да задълбочи изолацията си и след опознаването си с другите от колектива.

Анализът на емпиричните данни по количествени и качествени стойности доказва взаимната връзка на приобщаването и разобщаването на новопостъпилата личност при прехода ѝ от един колектив в друг колектив. Процесът се характеризира с постепенността на разгръщане от разобщаването към приобщаването. Действената, емоционалната и оценъчната страна в адекватното поведение на новопостъпилата личност спрямо съответно новия и стария колектив взаимно си въздействуват една с друга. Поведението на новопостъпилата личност е адаптивно или неадаптивно в зависимост от положителната насоченост на отношението към стария или новия колектив. Преадаптацията на новопостъпилата личност се осъществява чрез „пренасянето“ на отношенията към стария колектив в поведението ѝ в сегашния колектив. Измененията в психиката и поведението на новопостъпилата личност стават под непосредственото влияние на първичния производствен колектив – бригадата. Социалната изолация е негативен показател на приобщаването на личността към колектива.

В началния етап на адаптацията на новопостъпилия член вниманието и грижите на работниците от колектива се оказват за новия работник по-важни, отколкото взаимоотношенията между самите стари работници в колектива.

Вниманието и грижите на работниците от бригадата обаче не са целенасочени към улесняване на адаптацията на новопостъпилите работници и по-специално за тяхното приобщаване към колектива. Липсата на съзнателно организирано отношение към новите работници се показва и от слабата корелация между мотивите за вниманието и загрижеността на колектива с мотивите на желанието на работниците за приобщаване на новопостъпилите работници ($K = 0,0993$), мотивите за вниманието и загрижеността с избора за предпочитан другар, годините на трудовия стаж в завода, възрастта, длъжността и т. и. на работниците от бригадата.

Следователно положителното отношение на работниците от бригадата няма ярко изразен и целенасочен характер. Липсва диференциране на функциите на работниците от бригадата за приобщаването на новопостъпилите работници. Ако оценките на колективните отношения в бригадата се приближават по стойност на отделните признания, то фактът е доказателство за стереотипите и тяхната роля в оце-

иъчното отношение на всяка личност — аргумент за постигане определена степен на социализация.

Интересно е да се покаже оценката на колектива за новите работници. Чрез оценката се разкриха критериите и различните изисквания на работници (колектив в зависимост от стажа им в колектива). Установи се умерена корелация ($K = 0,3435$).

По отношение на критериите за оценката на работниците от колектива за новопостъпилите работници стойностите се степенуваха така: държанието на новопостъпилия спрямо другите работници от бригадата (40,90%), от начина на работа (24,28%), първите впечатления за новопостъпилия работник (11,36%), отношението на новия към оцениващия (9,94%), резултатите от работата (8,94%), симпатиите към новия работник (2,41%), непоказали (1,84%), друго (не може да преценят — 0,28%).

По отношение на изискванията в оценката, работниците на колектива поставят степенувано следните изисквания към качествата на новопостъпилата личност (работници): активността в производството (28,69%), дисциплинираност (22,15%), общителност (13,92%), способностите за даден вид производствена дейност (10,51%), подчинение на мнозинството (9,51%), възприемчивост към мнението на другите (7,85%), внимателност (3,26%), активност в обществено-политическа работа (2,27%), непоказали (0,71%), друго — не мога да преценя (0,14%).

Както се вижда, от първостепенно значение за колектива при изискванията към качествата и тяхната важност имат тези качества, които са най-непосредствено свързани с производствената дейност, дисциплинираност, способност за дадена дейност, а след това разкриващите отношението на новопостъпилите към другите в колектива.

Интересно е да се отбележи наличието на слаба корелация между изискванията за качествата на новопостъпилия и поддържаните връзки ($K = 0,1913$). Фактът на слабата корелация между стойностите дава още едно доказателство, че процесът на адаптацията не се насочва. При организирано и съзнателно целенасочване на адаптационния процес би трябвало поддържаните връзки на работниците да се намират в най-тясна връзка с изискванията и критериите. То се налага от обстоятелството, че колкото по-голяма е мрежата от връзки и контакти, толкова комуникативната интеграция в колектива е по-голяма. Също така колко по-тясна е връзката между изискванията и критериите на оценката с действителните връзки и контакти, толкова по-висока е нормативната интеграция.

2. ФОРМИРАНЕ НА ЧУВСТВОТО ЗА „СВОИ“ КОЛЕКТИВ У НОВОПОСТЪПИЛИЯ РАБОТНИК

Приобщаването на новопостъпилия работник към колектива се влияе от топлотата, вниманието, грижата, добрата информираност до преодоляването на трудностите и разрешаването на възникващите проблеми. Колективът ще въздействува, ако усеща и се интересува от потребностите на новопостъпилите работници.

Психологически приобщаването има за основа интернализацията на външните изисквания на колектива във вътрешни потребности, привички, отговорности, социални чувства. От такива за другите, феномените стават нейни, на личността.

Превръщайки се в реален член на колектива, личността формира създане и самочувствие на съставка, приобщена към единното цяло, част от общността. Приобщаването на новопостъпилия работник е емоционално социално наситено. Действителният член на колектива се чувствува добре в завода. Гордее се с него и производството. Работническата личност има подчертано социално чувство, че е частница от класата. Съзнанието за силата на своята класа и важността на промишлеността като водещ отрасъл има определена значимост в самосъзнанието на всеки работник.

Действителната принадлежност на работника към колектива означава участие в дейността и съучастие в живота на общността. Действителната принадлежност намира конкретен израз в изграждането на работника като стопанин.

Новопостъпилите работници посочват различно време за формирането на чувството за принадлежност към колектива.

Тенденцията в емоционалната сфера по отношение на формиране на социалното чувство за „свой“ колектив е двупосочна. Забелязва се първоначалното емоционално отрицателно напрежение, което се фиксира у тези новопостъпили, които не могат да почувствуваат бригадата за „свой“ колектив. Необходимо е да се отбележи, че половината от тези, които констатират, че не могат да почувстват бригадата за „свой“ колектив (6,66%), не са привикнали към колектива. В новата микросреда те ще имат и неадекватно поведение. Или ако се демонстрира адекватно поведение, съответствуващо на изискванията на колектива, то ще има конформен характер.

Емоционално адекватното поведение на новопостъпилия член има свой аналог в съответствието между чувствата „аз“ и „ние“. Неадекватното поведение има емоционално противопоставяне между чувствата „аз“ и „ние“. Формирането на чувството за принадлежност у личността с адекватно поведение достига до състояние на почувствуващ на колектива за „свой“. Неадекватното поведение на новопостъпилия член в колектива и емоционалното отношение доказват относителния характер на социалната адаптация на личността.

Формирането на чувството за „свой“ колектив зависи както от субективни, така и от обективни фактори.

Съществено значение за появата на положителни социални чувства у новопостъпилия работник има колективът. За формирането на чувство за принадлежност към колектива работниците посочват следните фактори: размера на бригадата, състава на колектива (по пол, възраст, трудов стаж), другарските взаимоотношения в колектива, близките и топли отношения между работниците на бригадата, материалните и моралните поощрения, справедливите наказания, които се прилагат в колектива, доброто отношение към новопостъпилите работници и увеличението на участие на новите в дейността и живота на колектива. Първостепенна роля за формирането на чувството за „свой“ колектив работниците изтъкват другарските взаимоотношения — 41,33%, доброто отношение към новите членове (12,78%) и увеличе-

нието на участието на новопостъпилите работници в дейността на колектива (9,23%).

Чувството за „свой“ колектив намира реален израз в дейността на бригадата. За работниците чувството за принадлежност към колектива се изразява в колективистичната заинтересованост и отговорност. То има колективистична насоченост. Колективистичният характер на чувството за „свой“ колектив за работниците от бригадата се проявява конкретно в съзнателното отношение към работата, в помощта, която оказват на другите работници, в чувството на радост от успехите на бригадата, в постоянните предложения за подобряване взаимоотношенията в колектива. В колектива има работници, у които липсва чувството за принадлежност (9,23%). Ясно е, че и в тази част от колектива могат да се търсят неадекватни постъпки. В противен случай адекватното им поведение ще има конформен характер.

Интересно е да се посочи стойностното подреждане на проявите на чувството за принадлежност, според мнението на работниците от бригадата. Дадено е следното степенуване на проявите в проценти: съзнателно отношение към работата (57,38%); радост от успехите на бригадата (35,79%); помощта, която се оказва на работниците от бригадата (24,57%); предложения за подобряване на взаимоотношенията в колектива (14,91%), няма чувство за принадлежност към бригадата (9,23%); непоказали (2,55%); не мога да преценя (0,14%).

Като се има пред вид, че съзнанието за принадлежност включва емоционалното отношение за почувствуващ на своя колектив, открива се пътят за въздействие в процеса на приобщаването. Видно е мястото на факторите за изграждане у работниците съзнанието за принадлежност и по-специално значението на формирането на чувство за „свой“ колектив. По същество съзнателността на членовете, тяхното единство, взаимопомощта и другарските взаимоотношения са сърцевината на сплотеността.⁶ „Сплотеността се изразява в организираното взаимодействие, обусловено от единството на целите, взаимодействие в тесните другарски взаимоотношения, в доверието един към друг и готовност за взаимна помощ и отговорност“⁷. Главна роля играе ценностно-ориентираното единство в колектива.⁸

Изводът сам се налага — колкото по-сплотен е колективът, толкова по-голяма е вероятността за приобщаването на новопостъпилния член и по-конкретно сигурността за формиране на социално чувство за „свой“ колектив е по-голяма. Наличието на липса на чувство за принадлежност към бригадата, както у новопостъпилите и останалите работници, е доказателство за по-висока степен на сплотеност на колектива. Ако сплотеността на колектива е висока, остава да се предположи, че формирането на съзнанието за приобщеност притича съвсем стихийно, че ръководството не работи за приобщаването. В случай, че новопостъпилите членове се оказват несъвместими и не могат да се приобщат, неотложно е тяхното преминаване в друг колектив.

⁶ Петровский, А. В. — Популярные беседы о психологии. М., „Педагогика“ 1976 г.

⁷ Вичев, В. — Морал и социална психика. С., „Наука и изкуство“, 1974, стр. 321.

⁸ Петровский, А. В. — Популярные беседы о психологии. М., „Педагогика“ 1976, стр. 180.

Работниците дават следните предложения за по-бързото приобщаване на новопостъпилите членове:

1. По-голямо участие на новопостъпилите работници в производствената дейност на бригадата — 70%
2. По-голямо участие в обществено-политическата дейност на бригадата — 28%
3. Увеличаване контактите на новопостъпилите работници с ръководството на бригадата — 26,5%
4. Увеличаване контактите на новопостъпилите работници с работниците от бригадата в извънработно време — 23%
5. Създаване на специална комисия за въвеждане и приобщаване на новопостъпилите работници — 9,7%
6. Няма предложения — 9,7%

Степенуването на предложението по стойностите, които получиха при изследване мнението на работниците от колектива, показва мястото и ролята на активното участие на новопостъпилите членове в дейността на колектива. На втори план се изтъква значението и на общуването на всеки новопостъпил работник в колектива. Увеличаването на контактите с колектива също е фактор за приобщаването на новопостъпилия член в колектива.

Следователно за формирането на съзнанието за принадлежност, и по-специално на чувство за „свой“ колектив има два вида фактори, които идват съответно от активността на новопостъпил член и от дейността, характера и сплотеността на колектива.

Формирането на чувство за принадлежност към колектива е страха от процеса на приобщаването на новопостъпилия работник. Почекването на „своя“ колектив е част от съзнанието за принадлежност на новопостъпилния член към колектива. Формирането на чувството за „свой“ колектив става в непосредствена връзка с изграждането на адекватно или неадекватно поведение у новия работник. Неадекватността може да има форма както на ригидност, така и на несъвместимост, които са специфично емоционално обагрени. Адекватното поведение в колектива е закономерно свързано с наличието на чувство за „свой“ колектив. Съществуват прояви, чрез които се изразява чувството за принадлежност. Проявите на чувството за „свой“ колектив показват пътя за неговото формиране и изграждане. Освен това проявите на социалното чувство разкриват съзнанието за принадлежност. Факторите за формирането на чувство за „свой“ колектив са както личностни, така и колективни.

Анализът на интегративните критерии за приобщаването на новопостъпилия член в колектива позволява да се направят следните

ИЗВОДИ:

1. Преодоляването на привързаността на новопостъпилия работник към стария колектив и приобщаването към производствения колектив е двустранен и едновременен процес.
2. Оценката на колектива за новите работници и критериите за оценка, изискванията в оценката на качествата на новите работници се намират в тясна връзка. Това е доказателство за липсата на организирано и целенасочено въздействие на адаптационния процес.

3. Формирането на чувството за „свой“ колектив у новопостъпилния работник е част, емоционална страна на приобщаването на новопостъпилния към единното цяло — колектива. Действителната принадлежност на работника към колектива означава участие в дейността на колектива и съучастие в живота на общността.

4. Формирането на чувство за „свой“ колектив е емоционална страна в цялостния процес на адаптивни и неадекватни изменения. Адекватното поведение на новопостъпилния член е съпроводено с положителни чувства към колектива. Несъвместимостта е отрицателно емоционално обагрена, а при ригидността индиферентното чувство достига до липсата на чувство за принадлежност към новия колектив.

5. Чувството за принадлежност към колектива е част от приобщеността на работника. То намира обективен израз в дейността и взаимоотношенията в колектива. Проявите на чувство за принадлежност са условие за поддържане неговата сплотеност.

6. Чувството за „свой“ колектив се изгражда под непосредственото въздействие на сплотеността на колектива и активното участие на новопостъпилния работник в дейността и живота на колектива.

INCORPORATING PERSONALITY INTO PRODUCTION COLLECTIVE

Z. Grozdanova

The incorporation of the young worker's personality in the micro environment is characterized as a quality index of the social adaptivity of the newly employed member to the production collective.

Incorporation and detachment are studied as related phenomena. The isolation of the newly employed member is stated to be a negative index of the person's incorporation. Some objective and subjective factors of the production collective influencing the personality incorporation are described.

The incorporation of the newly employed worker is studied from its emotional aspect. The process of forming the feeling of „one's own“ collective in the newly employed worker is also studied.

УСТАНОВКАТА И АДАПТАЦИЯТА КЪМ ИЗМЕНЕНИЯТА ОТ ВНЕДРЯВАНЕТО НА АСУ

Ж. БУШЕВА

Адаптацията на човека към въвеждането на нововъведения е проблем на нашето трудово ежедневие. Внедряването на АСУ е от онзи вид, крупни промени, които характеризират интензивния темп на наше общество-икономическо развитие. Адаптацията към промените, породени от тяхното изграждане, е пряко свързан проблем с организацията на труда на административно-управленския апарат, с нейното научно обосноваване и издигане на качествено ново равнище. В изпълнение решенията на XI конгрес на БКП, Националната партийна конференция разработи широка програма за по-нататъшно усъ-

вършенстване на социалистическата организация на труда. Важно място в нейните решения се отрежда и на автоматизираните системи за управление. Те са твърде сложен обект на изследване и могат да бъдат проучвани от различни гледни точки. Сред комплекса от проблеми на АСУ особено значение имат тези, които са свързани с по-бързото им внедряване и адаптацията към тях.

В литературата, посветена на автоматизираните системи за управление, основната тежест пада върху икономическите, техническите и организационните проблеми, свързани с тяхното изграждане. Изостава разработването на социалните и психологическите. По тях все още липсват монографични издания. Недостатъчни са и специалните изследвания, които биха могли да послужат за научни дискусии и да стимулират по-нататъшни търсения. Независимо че редица автори¹ са насочили вниманието си към тях, съществува обективна необходимост от цялостното им и задълбочено разработване. Изучаването и разрешаването на психологическите проблеми на АСУ трябва да се разглежда като основен компонент от комплексната дейност по тяхното изграждане.

Овладявайки разнообразния социален опит, в течение на целия си живот човек се сблъсква с нови обстоятелства. Появява се необходимостта от приспособяване чрез изработване на максимално адекватни на съответната ситуация нови шаблони на поведение и действие. Човешките действия, в известен смисъл, могат да се разглеждат като поредица от приспособителни актове спрямо постоянно изменящите се условия на околната среда. При това нито една дейност не започва на „празно място“.

„В качеството на своеобразна, изпреварваща програма и за най-елементарните действия, и за най-сложните актове, свързани с възможността за избор на варианти на дейност и поведение, се явява установката. Своето влияние върху поведението и дейността установката осъществява чрез редица функции, явяващи се съвкупно като² „практически определящ на връзката на предметите с това, което е необходимо на човека.“³

Внедряването на автоматизацията в сферата на управлението, като води до изменения в характера на дейността, връзките и контакти, предполага формирането на положителна установка като основа за оптимално протичане на адаптационния процес. В случая установката може да бъде определена като проява на ценостната ориентация, на предразположението, отношението и позицията на отделната личност и административно-управленческия апарат като цяло към внедряването на АСУ, стоящи в основата на необходимата за това психическа активност.

Основно предназначение на установката е да подпомага приспособяването на човека към действителността. Установката оказва влия-

¹ Рубахин, В. Ф., Психологические аспекты управления, М., 1973; Тихомиров, О. К., Человек и ЭВМ, М., 1973; Скман, Г., Решение задач в системе человек — ЭВМ, Прохоров, А. И., Инженеро-психологическое проектирование АСУ, Ломбард, Б. Ф., Информационное взаимодействие человека и машины в системах управления, М., 1972.

² Социальная психология, М., 1975, с. 98.

³ В. И. Ленин, Полн. собр. соч. т. 42, с. 290.

ние при възприемането и оценката на явленията. При наличието на съответствие между установката и възприеманите на нея основни предмети и явления значително се облекчава изработването на адекватни възприятия и оценка. Когато липсва съответствие, възприятието и оценката за предметите и явленията се изменят. Както посочва Ш. Надирашвили, оценката може да се измени в две основни направления „... предметите или се уподобяват на установката, те се възприемат асимилативно-илюзорно, или обратно, те още повече се разминават с нея и има място тяхното контрастно-илюзорно възприятие.“¹

За характеризиране на възникващата при внедряването на АСУ установка е най-подходящо използването на понятието моментна установка.² Тя възниква при срещата на актуална потребност със съответствуваща ѝ конкретна ситуация. В процеса на дейността на хората тя придава на поведението им съответна насоченост и сила. Реализацията на моментната установка се осъществява в процеса на удовлетворяване на съответствуващите ѝ потребности. В конкретния случай установката за възприемане на внедряващата се система възниква успоредно с необходимостта от приспособяване към изменилите се условия на дейност. Успешността и продължителността на адаптационния период зависят от насоката на формиране на установката към АСУ.

Теоретична основа за ролята на установката в адаптационния процес представляват постановките на Д. Узладзе.³ Той определя установката като психофизично състояние, явяващо се основа за действие на организма като цялостна система. Според него установката е състояние на организма, което възниква в индивида в резултат на едновременното въздействие на определени потребности и съответствуващата им обстановка. Доколкото установката е основа за действие на организма като цялостна система, безспорна е нейната значима роля в процеса на адаптиране към новостите. Адаптацията към променените вследствие внедряването на АСУ условия на работа включва редица действия, насочени към усвояване на новите изисквания и особености на конкретната трудова дейност. От установката зависи както възприемането на новостите, така и оценката за системата и приспособяването към нея в процеса на дейността.

Необходимостта от приспособяване към новите елементи в труда предполага повишена психическа активност в началния период, който е свързана с конкретна установка. Като разглежда проблема за реализация на психическата активност, Ш. Надирашвили обобщава: „На каквото и ниво да се осъществява този процес, той винаги се организира на основата на определен вид установка. Вследствие на това ние можем да представим целия поток от психическа активност на човека като непрекъснат процес на възникване и реализация на определени установки.“⁴

¹ Ш. Надирашвили, Понятие установки в общей и социальной психологии, Тбилиси, 1974, с. 136—137.

² Так там, с. 115.

³ Узладзе, Д., Экспериментальные основы психологии установки, т. II, Тбилиси, 1961, с. 151.

⁴ Надирашвили, Ш., Понятие установки в общей и социальной психологии, Тбилиси, 1974, с. 90.

Следователно понятието „установка“ изразява реално психическо състояние на човека, определящо целесъобразна за него активност, насочена към реализацията на определени потребности в дадена конкретна обстановка. Оттук произтича и необходимостта от целенасочени действия за формиране на съответна установка за възприемането на АСУ през всеки отделен етап от нейното изграждане.

Неразработеността на психологическите аспекти, свързани с внедряването на АСУ в теоретичен план и възникващите в практиката проблеми на психична и социална основа, ни насочиха към провеждането на конкретно изследване в Химическите заводи в гр. Видин,¹ предшествуваюло от предварително проучване. То съвпадна с началния етап на внедряването на автоматизираната система в заводите. Това ни даде възможност за изследване на психологическите проблеми, които съществуват този процес. Сред тях, с особена значимост са психическите бариери, психологическите аспекти на подготовката и психологическите проблеми на адаптацията.

Внедряването на АСУ в промишлено предприятие предизвиква редица изменения в характера на труда на ръководители, специалисти и служители от административно-управленческия аппарат. Тези промени, резониращи в психическата сфера, поставят нови, по-високи изисквания към нея. Предполагат задължително известен адаптивен период, включващ както професионалната, така и социалната адаптация. Изменените условия и изисквания водят до промяна в съотношението на психическите процеси, свойства и състояния при участие в трудовия процес. Променя се относителният дял на участие на различните психични процеси и състояния като компоненти на дейността. Измененията в дейността, начините и формите на връзка и комуникации изискват и определен период за адаптация. Той включва следните стадии:

I. Стадий на общо запознаване с предстоящата за внедряване АСУ. Чрез него се осигурява обща информираност за системата, за нейните изисквания към хората, които ще я обслужват и които тя ще ползва, а така също за нейните възможности и перспективи.

II. Стадий на теоретическо усвояване на системата. През този стадий се извършва целенасочена предварителна подготовка с цел да се осигури формирането на необходимата установка за нейното практическо възприемане. Това е основа за успешно протичане на адаптивният период у хората, които ще работят или ползват резултатите на АСУ.

III. Стадий на практическо усвояване на системата. При него се осъществява непосредственото трудово и социално адаптиране към новите елементи, изисквания и отношения.

Анализът на данните от проведеното конкретно проучване ни даде възможност да групирате различните моментни установки, формирани у ръководителите, специалистите и служителите в първия стадий на адаптивният период, в зависимост от информираността и изградената на нейна основа представа. По-голямата част от изследваните

¹ Изследването обхваща: интервю с ген. директор и зам.-директорите, анкетно проучване с 46 началници на отдели и началник-цехове, с 98 специалисти и служители от административния управленчески аппарат, беседа с ръководителя на ЕИП, осъществявачи внедряването и проучване на документи.

са очаквали, че внедряването на АСУ ще доведе до промени в работата (табл. 1). При това 39,12% от ръководителите и 46,83% от специалистите и служителите са смятали, че както всяко нововъведение, така и АСУ ще предизвика промени в една или друга степен. Този вид на очаквани промени свидетелствува за липсата на достатъчно точна представа за АСУ, за липсата на цялостна предварителна подготовка. Установката в случая се е формирала по пътя на пренасяне по аналогия на представите за едноявление върху друго, повече или по-малко подобно. Така формираната установка осигурява известна, но недостатъчна основа за протичане на адаптацията при включване в трудовия процес с изменени изисквания и нови елементи. Очакванието на 27,78% от ръководителите и 24,05% от административния персонал са свързани с надежди за подобрене, облегчение в работата, включваща много изчисления, които могат да се поемат от машината. Установката при тях е формирана при сравнително добро познаване на системата и представлява благоприятна предпоставка за протичане на адаптационния процес.

Същевременно 27,78% от ръководителите и 19,98% от специалистите и служителите не са очаквали изменения в работата, тъй като преценяват, че тя е свързана с лични срещи и контакти с хора – елементи от дейността, които не може да извърши машина. Формираната в тях моментна установка е неадекватна и се дължи на погрешна информация за същността на системата. Една малка част от изследваните – 5,32% от ръководния състав и 6,39% от техните

Таблица 1

Видове моментни установки преди започване на непосредственото внедряване (1 стадий на адаптационния процес) в зависимост от информираността и формираната на нейна основа представа

Разпределение по вид установка в (%)	Възраст				
	20–30	31–40	41–50	над 50	над 60
Установка, формирана чрез пренасяне по аналогия представата за едноявление върху друго поради непълна информация	9,93 ръководители 11,65 специалисти и служители	6,52 11,88 11,83	10,05 11,47	9,52	39,12 46,83
Установка, формирана въз основа на върна информация и създадената на нейна основа представа	7,12 6,06	6,91 6,17	7,02 5,91	6,73 5,91	27,78 24,05
Установка, формирана въз основа на непълна информация и породената от нея погрешна представа	7,04 5,53	6,43 3,92	7,42 3,92	6,91 5,57	27,78 19,98
Липсва моментна установка спрямо АСУ поради отсъствие на информация за системата, въобще и за внедряването	1,05 1,94	1,73 1,73	0,93 1,27	1,05 1,39	5,32 6,39

сътрудници не са знаели какво е АСУ и че предстои внедряването и в тяхното предприятие. Те са посрещнали внедряването без необходимата установка, което естествено, ще удължи адаптационния период.

Формирането на установка спрямо системата започва фактически с първия стадий на адаптиране към нея, свързан с обща информираност за АСУ, за нейните изисквания, възможности и перспективи. Системата се възприема и оценява в зависимост от съответствието или несъответствието, което съществува между представата за нея и системата фиксирани установки у отделните ръководители, специалисти и служители. Така формираната установка стои в основата на изграждащото се спрямо АСУ отношение. При наличието на съответствие възникналата установка определя формирането на положително отношение към системата и стимулира изявата на необходимата за успешното внедряване психическа активност. В случай на несъответствие формираната моментна установка обуславя възникването на отрицателно отношение към АСУ, което по същество е психическа бариера за нейното възприемане. Същевременно тя забавя и осъществяването на адаптацията.

Първият и вторият стадий на адаптационния процес са свързани със създаването на установка за познавателно поведение. Третият стадий, на практическо усвояване на системата, се основава на установката за практическо поведение. Върху нея в определена степен се осъществява непосредственото трудово адаптиране към новите елементи и изисквания в дейността.

Внедряването на АСУ изменя коренно и противично на цялото ния информационен процес, внася съществени промени в характера на взаймоотношенията и естеството на контактите. Тези промени са свързани с формирането на моментна установка за социално поведение, която стои в основата на адаптирането към изменението в социалните роли и взаимозависимости.

Породените от потребността за приспособяване към изменената моментни установки последователно отпадат с развитието на адаптационния процес. В последния стадий на адаптацията моментните установки за познавателно поведение и свързаната с тях активност постепенно губят своето значение при реализацията на съответните потребности. С окончателното завършване на адаптацията престават да съществуват и моментните установки за практическо и социално поведение.

Цялостният анализ на данните от изследването показва, че продължителността и успешността на адаптационния период варират в зависимост от редица фактори, сред които основна роля играят формиранието моментни установки за познавателно, практическо и социално поведение. Те влияят върху възприемането на системата и модифицират в една или друга насока оценката и отношението към нея. При липсата на съответствие между установката и възприеманата АСУ процесът на адаптиране се забавя и се стига до възникване на психически бариери. Същевременно формирането на съответните положителни моментни установки е свързано с нивото на общата информираност и степента на задълбоченост на предварителната подготовка.

МЕТОДИКИ

ПРОУЧВАНЕ НА СЕРВИТЬОРИ В ТЪРГОВСКИ КОЛЕКТИВ СЪС СОЦИОМЕТРИЧНА АНКЕТА И МЕТОД ЗА ГРУПОВА ОЦЕНКА

Б. ДЕСЕВА, Л. ДЕСЕВ

За да се организира и управлява с научна точност животът на колектива, необходимо е преди всичко добре да се познава и използва неговата психология. Изпълнението на тази задача изиска да се владеят и прилагат ефективни методи за социално-психологическо изследване и по-специално за разкриване структурата на колектива, положението на всеки индивид в него, степента на групова интеграция и диференциация.

Преди повече от четири десетилетия американският психиатър и психолог Дж. Л. Морено препоръчва и рекламира социометрията като „универсална“ методика за проучване на човешките отношения в групата и колектива. Използването на социометричните методи, широко популярни и прилагани у нас, има несъмнено положителен ефект. Преобразуването и уреждането на междуличностните отношения в колектива след съответно социометрично изследване води до повишаване индивидуалната продуктивност на работниците и общата производителност на труда им в бригадата, до подобряване успеха и дисциплината на учениците в класа или паралелката и т. н. Но главният представител на социометрията и микросоциологията абсолютизира и надценява значението на социометричните методи, приписвайки им изключително „голяма продуктивност“ и „универсален характер“ (5, стр. 388) и неоснователно смята, че с прилагането им щели да се решат и преодолеят всички социални противоречия и конфликти в съвременното общество.

Както много други методи за социално-психологическо изследване, така и социометричните методи също имат свои силни и слаби страни, ясно представени в нашата психология (2, стр. 36). Като изхождат от социометрията, Улрих Ессер и Петър Фюрстър (Лайпциг) се опитват да преодолеят методическите ѝ недостатъци и същевременно се разграничават „решително“ от нея — разработват свой „метод за групова оценка“ (4), който изпълнява до известна степен ролята на социометричните методи.

Целта на настоящата статия е чрез сравнителен анализ на резултатите от проучване едни и същи търговски колективи с различни методи — социометрична анкета и метод за групова оценка (МГО) — да се установи ефективността им, като особено внимание се обърне на МГО, по-малко известен и неприлаган досега у нас. Съпоставката в случая се прави по три основни параметра, свързани с възможността точно да се установи социалният статус на сервитьора в колектива (1), груповата интеграция (2) и диференциация (3).

Обект на изследването са 71 сервитьори от три столични ресторантата — „Будапеща“, „Кристал“ и ЦУМ (табл. 1).

Проучването е извършено през м. август 1976 г. и е повторено в същия вид само в колектива на ресторант „Будапешта“ през април 1977 г. Този колектив, чиито членове са средно на 38-годишна възраст, се отличава с по-своен образен състав: 13 души са със средно образование, 8 — с основно и 1 — с висше (при I изследване), трима от сервитьорите — една жена и двама мъже са унгарци (при I изследване, при II изследване само 1 унгарец), от изследваните I път 22 лица само две са жени — една българка и една унгарка, а от изследваните II път 21 лица — само една е жена — новопостъпила българка, необхваната в първото изследване; от изследваните I път 22 души (1976) 8 напускат ресторанта, а останалите 14 заедно с още 7 новопостъпили (6 мъже и 1 жена — всички българи) или общо 21 души са включени във II изследване (1977). В „Кристал“, където сервитьори са само мъже, средната им възраст се колебае около 30 г., в ЦУМ тази възраст е около 35 г. (приблизително). Във всички споменати колективи преобладаващото мнозинство сервитьори са със средно образование и по-малка част — с основно.

В прилаганата от нас социометрична анкета са включени два критерия — обща работа и съвместно прекарване на свободното време. Членовете на всеки колектив се подреждат в рангов ред в зависимост от величината на социометричния им бал. Този бал се изчислява по следния начин: за всеки получен I положителен избор (съгласно първо, най-силно желание на избирация) дадено лице получава 3 точки, за II положителен избор — 2 т., за III и всеки следващ положителен избор — по 1 т., за получен I отрицателен (негативен) избор или отхвърляне — минус 3 т., за II такъв избор — минус 2 т. и за III всеки следващ (евентуално) избор — минус 1 т.; точките за двете категории избори се сумират и полученият общ сбор е числен израз на стойността на социометричния бал. За разлика от изборния социометричен статус $S_t = \frac{v}{n-1}$, при който се вземат предвид само броят на изследваните лица — всички членове на колектива (n) и получените избори от дадено лице (v), независимо от тяхната природа (положителни или отрицателни) и интензитета, социометричният бал, отчитайки значението и на тези два признака, изразява много по-точно социалното положение на индивида в колектива.

При прилагането на МГО, при който всяко опитно лице изразява отношението си чрез нееднаква степен на предпочтение към всички членове на колектива, се получава информация в по-голям обем, но по принцип се елиминира социометричното изблъране (resp. отхвърляне). Данните, събрани по този метод, се обработват по аналогичен начин и се стига до нов бал, който за разлика от социометричния, наричаме условно

Таблица 1
Разпределение на изследваните лица по колектив и пол

Пол	Жени	Мъже	Общо
Колектив (ресторант)			
„Будапешта“	3	26	28
„Кристал“	—	23	23
ЦУМ	2	17	19
Всичко:	5	66	71

„груповооценъчен“. Той се изчислява по следния начин: положителните точки (по три за предпочтение „с много голямо удоволствие“, 2 — за предпочтение „с голямо удоволствие“, 1 — за предпочтение „с удоволствие“) и отрицателните (минус три за всяко означаване „с много голямо неудоволствие“, минус две — „с голямо неудоволствие“ и минус една — „с неудоволствие“) се сумират и полученият общ сбор е величината на груповооценъчния бал. Сервитьорите във всеки колектив се подреждат в нови рангови редове в зависимост от техните груповооценъчни балове. Ранговите редове по социометрични данни и тези по МГО се съпоставят, като се изчисляват коефициенти на рангова корелация (по Спирмън) между тях (табл. 2).

Всички коефициенти на корелация в табл. 2 са надеждни при равнище на значимост 0,05, а подчертаните — при равнище на значимост 0,01 (3, стр. 394), което говори за много съществени връзки. Повечето коефициенти на корелация имат стойности между 0,5 и 0,7 и между 0,7 и 0,9, което показва съответно значителна и голяма зависимост между интересуващите ни явления.

Таблица 2

Стойности на коефициентите за корелация между положението на сервитьорите в колектива по данни от социометрична анкета и МГО

Критерии	I ("обща бота")	II ("свобод- но време")	Общо
Колективи (ресторант)			
„Будапеща“ (n=22)	0,75	0,67	0,74
„Кристал“ (n=23)	0,60	0,56	0,79
ЦУМ (n=19)	0,58	0,61	0,78
„Будапеща“ — II изследване (n=21)	0,46	0,51	0,47

При проучване положението на отделните индивиди в колектива със социометрична анкета и с МГО по два критерия се получават сходни резултати. Коефициентите на корелация в последната графа на табл. 2, чийто стойности са над 0,7, изразяват приблизително еднаква валидност на двета метода в това отношение. Така по I параметър — установяване социалния статус на личността в колектива — съпоставяните методи се характеризират почти с една и съща ефективност.

По II параметър — групова интеграция по социометрични данни и по МГО — се установяват обаче и значителни различия. Тъй като анкетите бяха напълно анонимни с оглед отговорите на опитните лица да бъдат по-искрени, не може да се установи кои избори са еднострани и кои взаимни. А без такава информация е невъзможно да се определя сплотеността на колектива по формулиите за неговата когезия, когеренция и пр. При това положение оставаше само една възможност — да се изчисли груповата интеграция по съвсем простата формула, предложена от Манфред Форверг:

Групова интеграция = $\frac{1}{\text{броя на изолираните лица}}$ (6, стр. 153).

Определинето на груповата интеграция осигурява реална, макар и не съвсем точна представа за сплотеността на колектива. Теоретически

стойностите на индекса за групова интеграция варират от $\frac{1}{n}$ до 1. Конкретните величини на груповата интеграция по социометрични данни и МГО, приложени в търговски колективи, са показани в табл. 3. С редки изключения (ЦУМ — II критерий и общо: 0,08 и 0,14) показателите за групова интеграция по социометрични данни са по-добри от тези по МГО. Най-големи амплитуди в оценката на груповата интеграция на един и същ колектив, измерена по двата съпоставяни метода, се открива в ЦУМ (0,14 по социометрична анкета и 1 по МГО) и в „Будапеща“ (съответно 1 и 0,33 при II изследвање).

При изчисляване груповата интеграция на различните колективи, представена в табл. 3, за изолирани се приемат всички лица, чийто бал е означен с отрицателно число или с 0.

По третия параметър — групова диференциация — възможностите за сравнителен анализ са относително ограничени, тъй като липсва информация за броя на едностраничните и взаимните избори. Но все пак е възможно разграничаване на четири основни групи в колектива в зависимост от равнищата, на които се намират колективните членове: I) най-често избирани или „звезди“, получили максимален брой точки по двата критерия общо — 12 и повече точки, II) предпочтитани от 1 до 11 т., III) неизбрани — 0 т., IV) — отхвърляни — точки, чийто брой е означен с отрицателно число.

Конкретни данни за групова диференциация на проучваните от нас търговски колективи със социометрична анкета и с МГО се съдържат в табл. 4.

От приведените в табл. 4 данни се вижда пределно ясно, че съотношението между звездите и останалите сервитори в търговските колективи, измерено с една и съща мярка по социометрични данни и по МГО, е коренно различно. Докато при социометричната анкета звездите са от 0 до 3 в различните колективи, то по МГО те са от 19 до 22. В ЦУМ и „Будапеща“ (I изследване) дори всички членове на колектива имат необходимия брой положителни точки, за да бъдат окачествени като „звезди“. Естествено, че в това отношение социометричните методи ни осигуряват много по-точно познание и безспорно по-реална картина на действителността.

С изключение на ЦУМ, где звезди по социометрични данни въобще няма, във всички други колективи се открива частично съпадение между звездите по двата съпоставяни метода.

Таблица 3

Групова интеграция по социометрични данни и по МГО (в скоби)

Критерии	Обща работа		Общо
	I „... свободно време“	II „... свободно време“	
Колективи (ресторанти)			
„Будапеща“	0,14 (0,06)	0,13 (0,06)	0,17 (0,06)
„Кристал“	0,14 (0,04)	0,09 (0,04)	0,20 (0,04)
ЦУМ	0,10 (0,06)	0,08 (0,14)	0,14 (1)
„Будапеща“ — II изследване	0,33 (0,07)	0,10 (0,07)	1 (0,33)

Частично съвпадение установяваме и между най-авторитетните лица по двата метода (табл. 6). Обикновено най-авторитетните 10 души в колектива образуват „таблица на авторитета“. В такива работни таблици за всеки проучван от нас сервитьорски колектив обаче ние включихме за техническо удобство по 11 души, тъй като на някои места десетият и единадесетият са с еднакъв бал и имат съответно един и същ рангов номер.

Таблица 4

Групи в колектива по социометрични данни и по МГО (в скоби)

Равнища колективи (ресторанти)	Звезди	Препоче- тени	Неизбрани	Отхвърлени	Всичко
„Будапен- ща“	3 (22)	9 (—)	3 (—)	7 (—)	22 (22)
„Кристал“	1 (21)	15 (2)	4 (—)	3 (—)	23 (23)
ЦУМ	— (19)	15 (—)	2 (—)	2 (—)	19 (19)
„Будапен- ща“ — II изследва- не	2 (20)	16 (—)	2 (—)	1 (1)	21 (21)

социометричния статус. Като такива гогическа литература (1, стр. 194) се външен вид, изрядност, спретнатост в облеклото, брой на братята и сестрите в семейството, б) постижения на личността в значим за колектива сектор, в) качества на човека като другар и приятел — внимателност, отзивчивост, готовност за помощ, смелост, издръжливост, уравновесеност. Изследваните от нас сервитьори преценяват важността на споменатите качества в тъкмо обратен ред. Те високо ценят последните две категории, като особено внимание обръщат на качествата в колектива като човек, другар и приятел — честен, уравновесен, спокоен . . . Във връзка с неизбирането и отхвърлянето пък те споменават такива качества като безчестие, зядливост, недисциплинираност („кръшка от работа“, „изчезва“ за час-два), мързел, мудност, непостоян-

Общо за всички колективи съотношението между съвпадения и несъвпадения за първите 11 най-авторитетни лица е 73% : 27% (33:9) — при изследване и 68% : 32% (44:14) — при I и II изследване. Следователно възможностите на двата сравнявани метода за установяване относителното място на индивида в колектива се доближават значително.

От психологическо гледище представлява интерес въпросът за причините и мотивите за социометрично избиране — отхвърляне и за качествата на личността, които корелират във висока степен със

качества в нашата психолого-педагогика —

Таблица 5

Съотношение между звездите и останалите членове на колектива по социометрична анкета и по МГО

Методи	Социометрична анкета	МГО	
			Колективи (ресторанти)
„Будапенща“	3 : 19	22 : 0	
„Кристал“	1 : 22	21 : 2	
ЦУМ	0 : 19	19 : 0	
„Будапенща“ — II изследване	2 : 1	26 : 1	

ство и нестабилност, несдържаност и неуравновесеност, грубост и нетактичност („Много приказва“). Ако се съпоставят тези данни от социометричните анкети със сервитьорите и посочените в психолого-педагогическата ни литератури причини за неизбиране и отхвърляне — стеснителност, недостатъчна активност и инициативност, то се открива различие и в това отношение. Установяваните различия са свързани преди всичко с диференцирания състав на социалистическите колективи, чито членове са с нееднакво социално положение, отнасят се към разни възрастови групи и пр.

Таблица 6

Процент на съвпадение между най-авторитетните 11 сервитьори по социометрични данни и по МГО (в скоби — абсолютни стойности)

Колективи (ресторанти)	Съвпадение	Несъвпаде- ние	Всичко
„Будапеща“	73 (8)	27 (3)	100 (11)
„Кристал“	82 (9)	18 (2)	100 (11)
ЦУМ	64 (7)	36 (4)	100 (11)
„Будапеща“ И изследване	55 (6)	45 (4)	100 (11)

можност за регистриране рационални отношения и взаимоотношения в колектива, по-високата му степен на приемливост от опитните лица, които отговарят на поставените в него въпроси с по-голяма охота; елиминирането на отрицателното избиране — негативните избори или отхвърляния, а с тях и на морално-психическата бариера за приложение, каквато съществува при социометричните методи (не случайно в САЩ упрекват социометрията в неетичност — един биват избиращи, други — не, дори отхвърляни, а осъзнаването на подобни чувства може да повлияе отрицателно върху реалните човешки отношения и взаимоотношения, особено в детска и юношеска възраст). Същевременно обаче МГО има и сериозни недостатъци: 1) не дава възможност за разкриване и регистриране отношенията на членове на колектива към лица извън него (такава възможност дават социометричните тестове); 2) почти липсва възможност за установяване типичните групи в колектива, подобно на четирите социометрични равнища (чрез социометрията добиваме сравнително бързо, ярко и достатъчно контрастно изображение на груповата диференциация на колектива; 3) по-продължително обмисляне, колебание и опасение на опитните лица (при попълване) от евентуални последици с отрицателен характер, което ограничава възможността за изявяване неосъзнати или недостатъчно осъзнати влечения и чувства; 4) по-

Сравняването на двата разгледани от нас метода дава възможност да се откроят ярко положителните страни и недостатъците на МГО (за социометрията това е направено по-рано). Самите създатели на МГО (У. Еснер и П. Фьорстер) изтъкват две негови предимства пред социометричните методи: а) значително по-висока информационна стойност и б) по-високо качество на измерване. Ако първото може да приемем с известно основание, второто не се потвърждава от резултатите на това проучване. Като предимства на МГО могат да се изтъкнат още:

трудна и продължителна обработка на обемист материал, особено на данни за по-големи колективи и по много критерии.

ИЗВОДИ:

1. Относителното място на сервитьорите в колектива се определя почти еднакво успешно и със социометричен метод, и с МГО, но при диференциране на групи в колектива според абсолютната стойност на получения от всяко лице бал предимството е на страната на социометрията — по-точна в това отношение.

2. Методът за групова оценка, аналогично на социометричните методи, има свои силни и слаби страни. Той може да се използва като допълнение на социометрията с оглед запълване известни празноти в социометричната картина на колектива. Същевременно обаче социометрията пък благоприятства за преодоляването на очевидни недостатъци на МГО. При проучване на колектива, групата и личността в тях е желателно да се използват по възможност и двата съпоставяни метода.

Въпросът за това кой от двете категории методи е по-целесъобразен и заслужава да се изведе на преден план се решава специфично във всеки конкретен случай в зависимост от целта и задачите на изследване, социалния състав на колектива или малката група, възможностите за обработката на опитните данни, подготовката и квалификацията на изследователя в дадената област.

В контингента изследвани от нас лица влизат само сервитьори от три търговски колективи в София. Въз основа на проучването им правим тези предварителни изводи и преценки. Необходимо е обаче в бъдеще да се разшири и обогати обектът на изследване с представители на различни социални и възрастови групи, да се организират и проведат многоократни подобни проучвания. По такъв начин може да се изгради здрава основа за по-категорични и статистични достоверни изводи и оценки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Георгиев — Бижков, Г. — Опитната и изследователската работа на учителя, С., „Народна просвета“, 1976.
2. Педагогическа психология, С., „Наука и изкуство“, 1977.
3. Пирьов, Г. Д., Ц. Цанев — Експериментална психология, II преработено и допълнено издание, С., „Наука и изкуство“, 1973.
4. Esser, U., P. Förster — Über ein neues gruppenanalytisches Verfahren (vorläufige Mitteilung). — Jugendiforschung, 1968, 6.
5. Морено, J. L. — Die Grundlagen der Soziometrie. Wege zur Neuordnung der Gesellschaft (Deutsche Übersetzung von Grete Leutz), 2. erweiterte Auflage, Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag, 1967.
6. Vorwerg, Manfred — Sozialpsychologische Strukturanalysen des Kollektivs, Berlin, AEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1966, 1969.

AN INVESTIGATION OF WAITERS IN THE COMMERCIAL COLLECTIVE THROUGH A SOCIAL AND METRIC QUESTIONNAIRE

B. Desseva, L. Dessev

In the following article two methods of study and gathering of data from the social structure of small groups are compared. The positive and the negative aspects of the two methods are pointed out giving some advantage to social metrics thus underlying the necessity of completing the study with the method of group assessment.

СОДЕРЖАНИЕ

1. ДИМИТРОВ Л. — Художественные задатки, социальная среда и эстетическое воспитание	283
Общая и педагогическая психология	
2. ЦОЛОВ В. — Гипермнезия	294
3. СТАМОВ В. — Заикание и латерализация	301
4. РУСЕВ, К., БАЛТАЖИЕВА А. — Эмоциональная напряженность и мотивировка, претензии и инграция подростков с поврежденным слухом	309
Медицинская психология	
5. ХРИСТОЗОВ ХР. — Экспериментально-психологическая проекция переживания страха у детей	318
6. ЛЮБЕНОВ Т. — О некоторых психологических аспектах страха от заболевания раком	325
Психология социального управления	
7. ГРОЗДАНОВА ЗДР. — Приобщение личности к производственному коллектиvu	330
8. БУШЕВА Ж. — Установка и адаптация к изменениям после внедрения АСУ	338
Методика	
9. ДЕСЕВА, Б., ДЕСЕВ Л. — Изучение коллективов официантов и торговых работников методом социометрической анкеты и методом групповой оценки	344

CONTENTS

1. L. Dimitrov — Artistic gifts, social environment and aesthetic education	283
General and pedagogical psychology	
2. V. Zolov — Hypermnesia	294
3. V. Stamov — Stuttering and handedness	301
4. K. Russev, A. Baltajieva — Emotional strain and motivation, pretensions and ingratation in aurally defected growing-ups	309
Medical Psychology	
5. Ch. Christozov — Experimental psychological projection of the fear experience in children	318
6. T. Lyubenov — On some psychological aspects of the fear from cancer disease	325
Psychology an social management	
7. Z. Grozdanova — Incorporating personality into production collective	330
8. J. Busheva — The state and adaptation to the changes caused by the implantation of the automatic systems of management	338
Methods	
9. B. Desseva, L. Dessev — An investigation of waiters in the commercial collective through a social and metric questionnaire	344